

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο βιβλίο αυτό, για την πληρέστερη ενημέρωση των διδασκόντων, έχουν καταχωρισθεί, πλην του βασικού υλικού, και σημαντικά, κατά την κρίση των συγγραφέων, κείμενα που αφορούν γενικά τη διδασκαλία της ρητορικής και ειδικότερα τους διδασκόμενους ρητορικούς λόγους.

Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ευχαριστεί θερμά τους οικείους συγγραφείς και εκδότες.

Με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησεως τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Β' ΤΑΞΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΑΘΗΝΑ 1999

Συγγραφείς:

Κωνσταντίνος Ι. Δάλκος

Χρίστος Ι. Δάλκος

Γεώργιος Π. Μανουσόπουλος

Νικόλαος Ι. Μπονόβας

Σπυρίδων Α. Παργινός

Συντονισμός για το Παιδαγ. Ινστιτούτο:

Κώστας Μπαλάσκας, σύμβουλος Π.Ι.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Τόσο στο βιβλίο αυτό όσο και στο αντίστοιχο μαθητικό εγχειρίδιο, τα σχετικά κείμενα έχουν συγγράψει οι εξής:

- α) Εισαγωγή στη Ρητορική, Κων. Ι. Δάλκος.
- β) Εισαγωγικά στον Λυσία - Κατά Φίλωνος δοκιμασίας - Ὑπέρ Μαντιθέου, Σπυρ. Α. Παργινός.
- γ) Εισαγωγικά στον Δημοσθένη - Ὑπέρ Μεγαλοπολιτῶν, Γεώργ. Π. Μανουσόπουλος.
- δ) Ὑπέρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας, Κων. Ι. Δάλκος.
- ε) Εισαγωγικά στον Ισοκράτη - Ἀρεοπαγитικός - Κείμενα κωμικογραφημάτων, Χρ. Ι. Δάλκος.
- στ) Περὶ Εἰρήνης, Νικ. Ι. Μπονόβας.

Την ευθύνη του συντονισμού της συγγραφικής ομάδας είχε ο Κων. Ι. Δάλκος. Οι - θεμιτές άλλωστε - διαφοροποιήσεις στην προσφορά του υλικού οφείλονται στις προσωπικές επιλογές των συγγραφέων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα	7
Πρόγραμμα Θεωρητ. Κατεύθ. Β' Λυκείου - Ρητορικά κείμενα . .	10
Πληροφορίες υποδομής για την ερμηνεία των ρητ. κειμένων (Β. Θεοδωρακόπουλου - Γιάννη Αναστασίου)	19
Λυσίου Λόγοι	
α' Κατὰ Φίλωνος Δοκιμασίας	85
β' Ὑπὲρ Μαντιθέου	113
Δημοσθένους Λόγοι	
α' Ὑπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας	131
β' Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν	189
Ἰσοκράτους Λόγοι	
α' Περὶ Εἰρήνης	249
β' Ἀρεοπαγιτικός	287
Βιβλιογραφία	337

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το βιβλίο αυτό απευθύνεται στους φιλόλογους που διδάσκουν στα τμήματα Θεωρητικής Κατευθύνσεως της Β' Λυκείου τα προβλεπόμενα κείμενα Αττικών ρητόρων.

Το διδακτικό εγχειρίδιο «Ρητορικά Κείμενα» προβλέπεται να διδαχθεί από το σχολ. έτος 1999-2000 στη Θεωρητική Κατεύθυνση της Β' Λυκείου επί δίωρο εβδομαδιαίως από τον Σεπτέμβριο μέχρι και τον Φεβρουάριο. Το σύνολο των διδακτικών ωρών υπολογίζεται από το Πρόγραμμα Σπουδών σε 40 περίπου.

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στο βιβλίο έχουν καθορισθεί από το Πρόγραμμα Σπουδών και είναι κατά σειράν οι λόγοι «Κατὰ Φίλωνος Δοκιμασίας» και «Ὑπὲρ Μαντιθέου» του Λυσία, ο «Ὑπὲρ τῆς Ροδίων Ἐλευθερίας» και ο «Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν» του Δημοσθένη, ο «Περὶ Εἰρήνης» και ο «Ἀρεοπαγитικός» του Ισοκράτη.

Οι λόγοι του Λυσία θα διδάσκονται ἐξ ολοκλήρου ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς λόγους τῶν ἄλλων ρητόρων θα διδάσκεται μέρος ἀπὸ τὸ πρωτότυπο και μέρος ἀπὸ μετάφραση. Στον λόγο «Περὶ Εἰρήνης» ἐνδιάμεσες παράγραφοι δίδονται σε συνδετικές περιλήψεις. Ὅλα αὐτὰ ρυθμίζονται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα Σπουδών και τις ἐκάστοτε οδηγίες τοῦ Παιδαγ. Ἰνστιτούτου. Φυσικά, κάθε σχολικὸ ἔτος θα διδάσκεται ἓνας μόνον λόγος ἀπὸ κάθε ρήτορα.

Στόχοι τῆς διδασκαλίας τῶν δικανικῶν αὐτῶν και πολιτικῶν κειμένων εἶναι ἡ γνώση πτυχῶν τοῦ δημόσιου και ιδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, ἡ εξέταση τοῦ ρητορικοῦ λόγου ὡς ἰδιαίτερου γραμματειακοῦ εἶδους, ἡ μελέτη και ἡ ἀξιολόγηση τῆς επιχειρηματολογίας, τῆς παθοποιίας, τῆς ἠθοποιίας και τῶν τρόπων που αὐτὲς ἐκφράζονται στα ρητορικά κείμενα, ἀλλὰ και ἡ ἀσκηση τῶν μαθητῶν στη λογικὴ οργάνωση τῶν κειμένων. Ἀκόμη, ἐπιδιώκεται να γνωρίσουν οἱ μαθητὲς τὸ ἔργο τῶν σπουδαίων αὐτῶν ἀρχαίων ρητόρων, τὸ κοινὸ ὑπόβαθρο τῶν πολιτικῶν τοὺς πεποιθήσεων, τὴν πίστη τοὺς στη δημοκρατία, ἀλλὰ και τις διαφοροποιήσεις τοὺς σε σημαντικὰ πολιτικὰ ζητήματα, ὅπως ἐπίσης και τὴν ἐπικαιρότητα τῶν ἐπισημάνσεών τοὺς.

Ἡ διάθρωση τοῦ διδ. εγχειριδίου ἔχει ὡς ἐξῆς: Προηγείται γενικὴ εἰσαγωγή ἡ ὁποία ἀναφέρεται στη γέννηση και τὴν ἐξέλιξη τῆς ρητορικής, στη σχέση τῆς με τὴ σοφιστικὴ, στα εἶδη και τα μέρη τοῦ ρητορικοῦ λόγου με ἐμφαση στις ἐντεχνες πύσεις. Ἀναφέρεται ἐπίσης στα προσόντα τοῦ ρήτο-

ρα και στη σημασία της μελέτης των ρητορικών κειμένων σήμερα.

Των κειμένων κάθε ρήτορα προηγείται σύντομη εισαγωγή που αφορά τον βίο, το έργο και την αξία του.

Πριν από κάθε λόγο, υπάρχει σύντομη επίσης εισαγωγή στο συγκεκριμένο κείμενο και το ιστορικό του πλαίσιο. Ακολουθεί η διάρθρωση (δομή) του όλου κειμένου κατά ενότητες, ώστε ο μαθητής να έχει αντίληψη του συνόλου και τη δυνατότητα να εντάσσει κάθε φορά σ' αυτό τη διδασκόμενη ενότητα.

Για τη διδασκαλία των εισαγωγών το Πρόγραμμα Σπουδών προβλέπει μόνον 2-3 διδακτικές ώρες, υπό την προοπτική προφανώς ότι οι εισαγωγές αυτές θα αποτελούν αντικείμενα συνεχούς αναφοράς. Ο καθηγητής θα παραπέμπει συνεχώς τους μαθητές στα αντίστοιχα τμήματα των εισαγωγών, ώστε και τα κείμενα να διευκρινίζονται και τα εισαγωγικά στοιχεία να κατανοούνται και να εμπεδώνονται συνδεδεμένα με αυτά, αλλά και χρόνος να εξοικονομείται.

Ακολουθούν τα κείμενα χωρισμένα σε μικρές νοηματικές (όχι διδακτικές) ενότητες. Κάθε ενότητα, εφόσον πρόκειται να διδαχθεί από το πρωτότυπο, ακολουθείται από σχόλια γλωσσικά, ερμηνευτικά και ασκήσεις.

Έχει καταβληθεί προσπάθεια ώστε οι γλωσσικές (γραμματικές, συντακτικές, σημασιολογικές) παρατηρήσεις να είναι οι απολύτως απαραίτητες για να βοηθηθεί ένας μέσος μαθητής στην κατανόηση του κειμένου χωρίς να υποκαθίσταται ο καθηγητής. Γι' αυτό, οι καθ' οιονδήποτε τρόπο σχολιαζόμενοι τύποι, παρατίθενται κατά κανόνα «αυτόνομοι» (δηλ. το ρήμα στο α' πρόσωπο του Ενεστώτα της Οριστικής και τα ονόματα στην ονομαστική του Ενικού), ώστε να ενισχύεται η αυτενέργεια των μαθητών και να εντείνεται η προσοχή τους στη διδακτική διαδικασία. Ακολουθεί πλούσιος ερμηνευτικός σχολιασμός και ασκήσεις ερμηνευτικές και γλωσσικές οι οποίες είναι ενδεικτικές και όχι υποχρεωτικές για τον διδάσκοντα.

Στις ενότητες που ορίζεται να διδαχθούν από μετάφραση, απέναντι απ' αυτήν υπάρχει το πρωτότυπο, ώστε ο καθηγητής να το έχει πρόχειρο για την προσωπική του προετοιμασία και να το χρησιμοποιεί κατά τη διδασκαλία, όταν το θεωρεί αναγκαίο. Τις ενότητες αυτές ακολουθούν ερμηνευτικές μόνον παρατηρήσεις και ασκήσεις.

Η τοποθέτηση τόσο των γλωσσικών όσο και των ερμηνευτικών σχολίων και των ασκήσεων αμέσως μετά το κείμενο, εκρίθη ότι διευκολύνει τη διδασκαλία, αλλά και την κατ'ιδίαν μελέτη των μαθητών.

Στο τέλος κάθε λόγου, παρατίθενται ανακεφαλαιωτικές ερωτήσεις για

τη γενική του θεώρηση.

Εν τέλει, υπάρχει «Επίμετρο» που περιλαμβάνει χρονολογικό πίνακα και παράλληλα κείμενα, αρχαία και νέα, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν από τον διδάσκοντα. Στο εικαστικό υλικό του βιβλίου έχουν περιληφθεί και κωμικογραφήματα ανεκδότων από τον βίο των διδασκομένων ρητόρων.

Το βιβλίο «του καθηγητή», περιλαμβάνει τις γενικές πληροφορίες του Προγράμματος Σπουδών για τα διδασκόμενα κείμενα, τα κριτήρια επιλογής των, τον σκοπό της διδασκαλίας των, τους επί μέρους διδακτικούς στόχους κ.λπ. Περιλαμβάνει επίσης:

1. Σύντομες μελέτες που παρέχουν πληροφορίες υποδομής για την προσέγγιση και ερμηνεία του ρητορικού λόγου.
2. Αποσπάσματα μελετών ή παραλλήλων κειμένων που αφορούν τους διδασκόμενους λόγους*.
3. Τους διδακτικούς στόχους κατά νοηματική ενότητα και πληροφορίες και σχόλια που δεν περιλαμβάνονται στο μαθητικό εγχειρίδιο.
4. Παρουσίαση ευαρίθμων διδακτικών ενοτήτων υπό μορφή διδασκαλίας.
5. Διευκρινίσεις κάποιων ασκήσεων του διδ. εγχειριδίου προς διευκόλυνση των διδασκόντων, όταν αυτό κρίθηκε χρήσιμο. Πρέπει πάλι να τονισθεί ότι οι ασκήσεις που περιλαμβάνονται στο εγχειρίδιο δεν είναι υποχρεωτικές για τον καθηγητή ο οποίος μπορεί να επιλέξει από αυτές ή να διατυπώσει άλλες λαμβάνοντας υπ' όψη τον απαιτούμενο χρόνο, τις διδακτικές ανάγκες, τον βαθμό δυσκολίας των ασκήσεων και το επίπεδο της τάξεως.
6. Βιβλιογραφία.

Ο διδάσκων βέβαια, πέρα των πληροφοριών αυτών, πρέπει, πριν από την έναρξη της διδασκαλίας των κειμένων, να μελετήσει την κοινωνική και πολιτική κατάσταση και τα ιστορικά δρώμενα της εποχής των και να κατατοπίσει τους μαθητές οι οποίοι πρέπει να εμποδίσουν τις σχετικές πληροφορίες που περιλαμβάνονται στις εισαγωγές του εγχειριδίου. Έτσι η διδασκαλία δεν θα επανέρχεται «πάλιν και πολλάκις» δια μακρών στα ίδια θέματα, πράγμα που και χρονοβόρο είναι και την τάξη καταπονεί. Πολύτιμο βοήθημα εν προκειμένω για τον διδάσκοντα είναι οι τόμοι

*ΣΗΜ. Τα κείμενα αυτά, όπως είναι φυσικό, παρατίθενται στη γλωσσική μορφή και το ορθογραφικό σύστημα των πρωτοτύπων.

Γ1 και Γ2 της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτ. Αθηνών). Χρήσιμο είναι επίσης να διεξέλθει ο καθηγητής κάποιο εγχειρίδιο ρητορικής. Ιδιαίτερως χρήσιμη είναι η μελέτη της Ρητορικής του Αριστοτέλους.

Πάντοτε βέβαια ο διδάσκων πρέπει να έχει κατά νουν τους σκοπούς της διδασκαλίας των ρητορικών κειμένων γενικώς και του κάθε ρήτορα ειδικότερα, ώστε να εκμεταλλεύεται, για την επίτευξη των σκοπών αυτών, τις αφορμές που παρέχουν τα κείμενα.

Οι συγγραφείς του παρόντος, δρώντες οι ίδιοι εκπαιδευτικοί, που εργάστηκαν συντόνως και υπό ασφυκτική πίεση χρόνου για τη συγγραφή του και τη συγγραφή του μαθητικού εγχειριδίου, εξαιτούνται την επιείκεια των συναδέλφων για τις αναπόφευκτες ελλείψεις και θα είναι ευγνώμονες για κάθε καλοπροαίρετη υπόδειξη που θα συντελέσει στη βελτίωση των πονημάτων τους.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ Β' ΛΥΚΕΙΟΥ* **ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ.**

2 ώρες/εβδομάδα από Σεπτέμβριο μέχρι και Φεβρουάριο, συνολικά 40
± ώρες

Κριτήρια επιλογής

Η δημόσια και ιδιωτική ζωή της αρχαίας Αθήνας αντικατοπτρίζεται λεπτομερέστερα και χαρακτηριστικότερα στους λόγους των ρητόρων, δικανικούς και πολιτικούς κυρίως. Είναι αδύνατο να γνωρίσει κανείς ικανοποιητικά τη ζωή των Αθηναίων της κλασικής εποχής, μόνο από τα έργα των ιστορικών, των φιλοσόφων, ή των δραματικών ποιητών, αν δε μελετήσει χαρακτηριστικά δείγματα λόγων που εκφωνήθηκαν στα δικαστήρια, τη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου.

Εξάλλου, η ρητορική τέχνη κατείχε κυρίαρχη θέση όχι μόνο στην εκπαίδευση των νέων αυτής της εποχής, για να γίνουν ικανοί να λέγουν και να πράττουν τα πολιτικά στο πλαίσιο τη δημοκρατικής πολιτείας τους, αλλά και στο εκπαιδευτικό σύστημα όλων των χωρών της Ευρώπης από την αρχαιότητα μέχρι τα νεώτερα χρόνια.

***ΣΗΜ.** Απόσπασμα από το Πρόγραμμα Σπουδών (Γλώσσα-Ιστορία) του Π.Ι. Αθήνα 1999, σελ. 149-151. Οι λεπτομέρειες ρυθμίζονται με πράξεις του Π.Ι.

Σκοπός της διδασκαλίας

- Να γνωρίσουν οι μαθητές μερικές πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Αθηναίων.
- Να μελετήσουν μια ειδική μορφή αρχαιοελληνικού λόγου, τον ρητορικό, ο οποίος ως λόγος «πειθούς δημιουργός» διαφέρει σημαντικά από τα άλλα γραμματειακά είδη ως προς τη δομή, τη λογική οργάνωση, την πλούσια επιχειρηματολογία και την ειδική γλωσσική έκφραση.
- Να γνωρίσουν, ειδικότερα **τις έντεχνες πίστεις**, δηλαδή τα λογικά επιχειρήματα, τα ρητορικά ήθη και τα ρητορικά πάθη, με τα οποία ο ομιλητής προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια του ακροατή ή του αναγνώστη του.
- Να προσδιορίσουν ιδιαίτερα τη διαχείριση της έμφασης και της συναισθηματικής φόρτισης με τα ποικίλα σχήματα λόγου (αντίθετη, υπόσταση, ρητορική ερώτηση, πολυσύνδετο ή ασύνδετο κατά περίπτωση σχήμα, τολμηρή μεταφορά κ.ά.) και την όλη οργάνωση και διασύνδεση των μερών του λόγου.
- Να καταστούν ικανοί να αξιολογούν το περιεχόμενο ενός ρητορικού λόγου, τη βαρύτητα των επιχειρημάτων και κατά συνέπεια την αποτελεσματικότητα της τεκμηρίωσης.
- Να ασκηθούν οι μαθητές στη λογική οργάνωση δομημένου κειμένου σε κάθε περίπτωση παραγωγής δικού τους λόγου.
- Να γνωρίσουν, τέλος, δείγματα του λόγου ορισμένων μεγάλων ρητόρων της ελληνικής αρχαιότητας, των οποίων το έργο έχει διαχρονική αξία.

Τα διδασκόμενα κείμενα

Προτάσσεται μια Εισαγωγή στη ρητορική τέχνη (τη γέννηση, την εξέλιξη, τα μέρη και τα χαρακτηριστικά ενός ρητορικού λόγου, τις έντεχνες πίστεις και τους κυριότερους εκπροσώπους του είδους κατά την κλασική εποχή) και σύντομη εισαγωγή στη ζωή και το έργο των τριών ρητόρων, των οποίων διδάσκονται λόγοι. Περίπου 2-3 διδακτικές ώρες καταρχήν.

Ακολουθεί η διδασκαλία τριών ρητορικών λόγων:

- **Λυσίου**, *Κατά Φίλωνος δοκιμασίας* ή *Υπέρ Μαντιθέου*, κατ' εκλογήν
- **Δημοσθένους**, *Περί της Ροδίων ελευθερίας* ή *Υπέρ Μεγαλοπολιτών*, κατ' εκλογήν

• **Ισοκράτους, Περί ειρήνης ή Αρεοπαγιτικός**, κατ' εκλογήν

Διατίθενται περίπου 12 διδακτικές ώρες για κάθε ρήτορα. Με εξαίρεση τον Λυσία, του οποίου οι επιλεγμένοι λόγοι είναι σύντομοι, από τους άλλους δύο ρήτορες θα ερμηνευθούν χαρακτηριστικά αποσπάσματα επιλεγμένα με βάση τους διδακτικούς στόχους που ακολουθούν. Έτσι, ενδείκνυται να διδαχθούν:

Από το λόγο του Δημοσθένη, **Περί της Ροδίων ελευθερίας**,

οι παράγραφοι 1-4, 17-24 και 34-35 από το πρωτότυπο και

οι παράγραφοι 5-16 και 25-33 από μετάφραση.

Από τον **Υπέρ Μεγαλοπολιτών** λόγο

οι παράγραφοι 1-18 και 32 από το πρωτότυπο και

19-31 από μετάφραση

Από το λόγο του Ισοκράτη, **Περί ειρήνης**:

οι παράγραφοι 1-2, 14-16, 63-70 και 133-145 από το πρωτότυπο και

οι παράγραφοι 17-27 από μετάφραση, ενώ οι υπόλοιπες ενδιάμεσες θα δοθούν σε συνδετικές περιλήψεις.

Από τον **Αρεοπαγιτικό** λόγο του:

οι παράγραφοι 1-2 και 36-49 από το πρωτότυπο και

οι παράγραφοι 3-35 και 50-84 από μετάφραση.

Διδακτικοί στόχοι

Με την ερμηνεία χαρακτηριστικών κειμένων του Λυσία, του Δημοσθένη και του Ισοκράτη επιδιώκεται να διακρίνουν οι μαθητές το κοινό υπόβαθρο των πολιτικών τους πεποιθήσεων, την πίστη τους στην αξία της δημοκρατίας αλλά και τις διαφοροποιήσεις τους ιδίως σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, διεκδίκησης ή παραίτησης από την ηγεμονία μεταξύ των ελληνικών πόλεων, πολέμου ή ειρήνης. Ειδικότερα:

Για τον Λυσία

- Να διαπιστώσουν οι μαθητές βασικές αρετές του λόγου του, τη σαφήνεια, την απλότητα του λεξιλογίου και την προσαρμογή της έκφρασης στον χαρακτήρα των ομιλητών, για τους οποίους έγραφε τους δικανικούς λόγους του (ηθοποιία).
- Να εκτιμήσουν την αριστοτεχνική κατασκευή των λόγων του ως προς τη δομή αλλά και την έντεχνη χρήση των σχημάτων του λόγου στην υπηρεσία της επιδιωκόμενης προβολής του ήθους των πελατών του.
- Να γνωρίσουν έναν από τους βασικότερους θεσμούς της αθηναϊκής

δημοκρατίας, τη δοκιμασία, στην οποία υποβάλλονταν όσοι Αθηναίοι κληρώνονταν βουλευτές για τη βουλή του επομένου έτους.

- Να εκτιμήσουν τη μεγάλη σημασία που απέδιδε η βουλή στον έντιμο, δημοκρατικό και ανεπίληπτο ηθικά βίο των δοκιμαζομένων, προκειμένου να ασκήσουν δημόσιο λειτούργημα.
- Να αξιολογήσουν, σε σύγκριση με τον Επιτάφιο του Περικλή, τη σταθερή πολιτική άποψη των Αθηναίων ότι καλός καγαθός πολίτης δεν είναι απλώς ο ηθικός και νομοταγής, πολύ περισσότερο δεν είναι αυτός που επιδιώκει καιροσκοπικά μόνο το ατομικό του συμφέρον, αλλά ο ενεργός πολίτης που μετέχει συνειδητά στα κοινά, θέτει το συμφέρον της πολιτείας πάνω από το ατομικό, και έχει σταθερή προσήλωση στη δημοκρατία.
- Να συνειδητοποιήσουν, τέλος, με την ερμηνεία είτε του «Κατά Φίλωνος δοκιμασίας» είτε του «Υπέρ Μαντιθέου» πόσο δοκιμάστηκαν τα δημοκρατικά ήθη των Αθηναίων τα χρόνια που ακολούθησαν τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου, την τυραννία των τριάκοντα και την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Παρά τη γενική αμνηστία που κήρυξε η αποκατασταθείσα δημοκρατία, πολλοί θέλησαν να υποδαυλίσουν παλαιά πάθη, για να αποκομίσουν ίδιον όφελος.

Για τον Δημοσθένη

- Να επισημάνουν οι μαθητές τα στοιχεία που διακρίνουν το προσωπικό του ύφος, τον χειμαρρώδη λόγο του και την εύστοφη επιχειρηματολογία του.
- Να διακρίνουν την αταλάντευτη πεποίθησή του ότι η Αθήνα είναι η εγγυήτρια δύναμη της ελευθερίας όλων των ελληνικών πόλεων λόγω του δημοκρατικού της πολιτεύματος, το οποίο την καθιστά αντίθετη με κάθε μορφή τυραννίας ή πολιτικής επιβουλής.
- Να διαπιστώσουν την επικαιρότητα της πρότασής του, σύμφωνα με την οποία η εξωτερική πολιτική πρέπει να διαμορφώνεται με βάση το γενικότερο συμφέρον και όχι τα συναισθήματα των πολιτών.
- Να εκτιμήσουν την πολιτική θέση του Δημοσθένη ότι η δημοκρατική Αθήνα πρέπει να στηρίζει με δικαιοσύνη αλλά και αποφασιστικότητα κάθε μικρή δύναμη που αδικείται ή κινδυνεύει να υποδουλωθεί σε οποιοδήποτε ανελεύθερο ολιγαρχικό καθεστώς, όπως οι Ρόδιοι στον Μαύσωλο ή την Αρτεμισία, οι Μεγαλοπολίτες στη Σπάρτη ή οι Ολύνθιοι στον Φίλιππο.

- Να συζητήσουν την πεποίθηση του Δημοσθένη ότι για όλους τους παραπάνω λόγους η Αθήνα πρέπει να επιδιώκει σταθερά την ηγεμονία στον ελληνικό κόσμο και να μην παραιτηθούν από αυτή την αρχή, όπως συνιστούσε ο Ισοκράτης στον λόγο του *Περί ειρήνης*, που εκφωνήθηκε την ίδια εποχή με τον *Περί της Ροδίων ελευθερίας*, μετά τον συμμαχικό πόλεμο (357-355 π.Χ.).

Για τον Ισοκράτη

- Να διαπιστώσουν τα στοιχεία που συγκροτούν το προσωπικό του ύφος, την ισορροπημένη, νηφάλια και ρέουσα έκφρασή του και την εύληπτη επιχειρηματολογία του, που στηριζόταν πάντοτε σε ρεαλιστική εκτίμηση των κατατάσεων.
- Να επιστημάνουν τη φιλειρηνική πολιτική του έναντι όλων των άλλων πόλεων, που τον κατέστησε ηγέτη της φιλειρηνικής παράταξης της Αθήνας τον 4ο π.Χ. αι.
- Να διερευνήσουν τους λόγους που οδήγησαν στη μετατόπισή του από την υποστήριξη της ηγεμονικής θέσης της Αθήνας (στον κατά των Περσών πόλεμο) στην προτροπή προς τους συμπατριώτες του να παραιτηθούν από την επιθυμία της ηγεμονίας.
- Να επιστημάνουν τη βασική του αντίληψη ότι όποια απόφαση κι αν πάρουν για την ειρήνη ή την ηγεμονία, δεν πρόκειται να ευτυχίσουν, αν δεν βελτιώσουν τη δημοκρατική λειτουργία της πολιτείας τους, η οποία παρουσίαζε σαφή σημεία παρακμής.
- Να εκτιμήσουν την πεποίθησή του ότι η ακμή της Αθήνας στο παρελθόν οφειλόταν στην άριστη λειτουργία της δημοκρατίας επί Σόλωνος και Κλεισθένης και στην αγαθοποιό επίβλεψη της πολιτικής ζωής από την «εξ Αρείου Πάγου βουλή».
- Να συγκρίνουν, τέλος, και τους τρεις ρήτορες ως προς την κοινή πίστη τους στην αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος για τη ζωή και την ευτυχία όλων των πολιτών της Αθήνας αλλά και κάθε άλλης πόλης.
- Να αξιοποιήσουν τη συζήτηση όλων των παραπάνω αρχών, για να διαπιστώσουν τη διαχρονική σημασία τους για τον άνθρωπο κάθε εποχής και μάλιστα της σημερινής.

Μεθοδολογική παρατήρηση

Για την ανάδειξη της τεχνικής του ρητορικού λόγου μπορεί να αξιοποι-

ηθούν ως παράλληλα κείμενα αποσπάσματα από τη Ρητορική του Αριστοτέλη, το Ελένης εγκώμιο του Γοργία ή άλλα ρητορικά έργα.

Κατά την ερμηνεία των ρητορικών κειμένων καταβάλλεται προσπάθεια:

- Να εκτιμηθεί η βαρύτητα των επιχειρημάτων και να επισημανθεί το γεγονός ότι σε περιπτώσεις αδύνατης ή πτωχής επιχειρηματολογίας δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο ήθος και το πάθος για εξισορρόπηση
- Να εκτιμηθούν οι εκφραστικοί τρόποι σε συσχετισμό με τις πραγματικές ή συναισθηματικές καταστάσεις, τις οποίες επιχειρούν να αναδείξουν.

ΤΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
(Πληροφορίες υποδομής)

**Β. Θεοδωρακόπουλου, δ.φ. Εισηγητῆ τοῦ Κ.Ε.Μ.Ε.
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΥΠΟΔΟΜΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ
ΡΗΤΟΡΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ**

1. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ

“Οποῖος θέλει νὰ γνωρίσει τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοὺς μνημεῖα δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσῃ τὰ ρητορικά κείμενα, μέσα στὰ ὁποῖα βρίσκεται συμπυκνωμένη ἡ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ μιλήσῃ σωστά, ὠραῖα καὶ πειστικά.

Τὰ ρητορικά κείμενα εἶναι ἡ ὑλοποίηση τῆς ἀντιλήψεως πὺ ἐῖχαν οἱ κλασικοὶ Ἑλληνας γιὰ τὸ λόγο ὡς ἐκφραστικὴ ικανότητα. Ἦταν γι’ αὐτοὺς ὅ,τι διαφοροποιοῦσε κυρίως τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὰ ζῶα. «Χάρη στὸ λόγο οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, νὰ συγκροτοῦν κοινωνίες, νὰ θεσπίζουν νόμους, νὰ θεραπεύουν τίς τέχνες καὶ τὰ γράμματα καὶ νὰ δημιουργοῦν πολιτισμό. Ὁ λόγος ἐξάλλου ἀποτελεῖ μέγιστο σημεῖο ὀρθοφροσύνης καί, «ἂν εἶναι σύμφωνος μὲ τοὺς νόμους καὶ τὸ δίκαιο, τότε εἶναι εἰκόνα ψυχῆς ἀγαθῆς» (Ἰσοκρ. Περὶ Ἀντιδ. 254-55).

Ἔτσι δὲν πρέπει νὰ εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μεγάλοι ἄντρες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἦταν καὶ σπουδαῖοι χειριστὲς τοῦ λόγου. Καὶ ἀκόμη, ὅτι πολλὴ ἀπὸ τὴ δόξα τους καὶ τὴ δύναμή τους τὴ χρωστοῦσαν σ’ αὐτὴ τους τὴν ικανότητα.

Ἦδη οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες ἦταν σπουδαῖοι «ρητῆρες». Τὸν Ἀχιλλεῖα τὸν ἔχουν παραβάλεῖ μὲ τὸ Δημοσθένη, τὸ Νέστορα μὲ τὸν Ἰσοκράτη, τὸν Τηλέμαχο μὲ τὸ Λυσία, τὸν Ὀδυσσεῖα μὲ τὸν Ἰσάιο.

Στοὺς κλασικοὺς χρόνους ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ Περικλῆς ἄσκησαν τὴν ἐπιρροή τους στὰ πλήθη μὲ τὴ δύναμη τοῦ λόγου τους. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ἀντιπαράθεσε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους «τὰ κρέσσω τοῖς ἥσσοσι» τῆς ἀνθρώπινης φύσεως καὶ τοὺς ἔκανε νὰ ἐπιλέξουν «τὰ κρέσσω». (Αὐτὸ μᾶς θυμίζει τοὺς «δισσοὺς λόγους» τῶν σοφιστῶν, πὺ εἶναι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὠμέγα τῆς ρητορικῆς).

Ὁ Θουκυδίδης, ἐξάλλου, ὑπογραμμίζει μὲ λακωνικότητα ὅτι ἡ δύναμη τοῦ λόγου τοῦ Περικλῆ στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου ἦταν τέτοια, ὥστε «κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ’ αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγε» (Β,65).

Σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ τίς δυνατότητες τοῦ λόγου ἀξιωμακόμενα

εἶναι καὶ δύο χωρία τοῦ Ἰσοκράτη ἀπὸ τὸν Πανηγυρικό. Στὸ ἓνα ὁ διαπρεπὴς ρητοροδιδάσκαλος ἐκφράζεται σὰν γνήσιος σοφιστής:

«Ὁ λόγος εἶναι ἀπὸ τῆ φύση του τέτοιος, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς πάνω στὸ ἴδιο θέμα νὰ μιλήσει μὲ διάφορους τρόπους· καὶ τὰ σπουδαῖα νὰ τὰ παρουσιάσει μικρὰ καὶ τὰ μικρὰ νὰ τὰ παρουσιάσει μεγάλα· καὶ τὰ παλαιὰ νὰ τὰ παρουσιάσει μὲ σύγχρονο τρόπο καὶ γιὰ τὰ πρόσφατα νὰ μιλήσει σὰν νὰ ἦταν παλαιὰ» (Πανηγ. 8).

Στὸ ἄλλο παραδέχεται εὐθέως ὅτι τὸ ἐπιχείρημά του θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀντίστροφα:

«Πρῶτα πρῶτα τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἡ παράδοση αὐτὴ (γιὰ τὴ Δήμητρα καὶ τὰ δῶρα της πρὸς τὴν Ἀττική), πού θὰ μπορούσε, ἴσως νὰ μᾶς κάνει νὰ μὴν τὴ λογαριάσουμε αὐτὸ τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα δικαιολογημένα θὰ μπορούσε καὶ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἐγιναν στὴν πραγματικότητα ὅσα λέγονται» (Πανηγ. 30).

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Λυσία ἔχουμε μιὰ ἔμμεση παραδοχὴ τῶν «δισσῶν λόγων». Γράφει (Ἐρατοσθ. 86):

«Ἡ μήπως ἔχουν τὴν ἰδέα (οἱ συνήγοροι τοῦ Ἐρατοσθένη) ὅτι εἶναι δεινοὶ ρήτορες καὶ θὰ ἀποδείξουν στὴν ἀπολογία τους ὅτι τὰ ἔργα τῶν κατηγορουμένων εἶναι πραγματικὰ ἀξιόλογα;»

Δηλαδή, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι, ἂν ἦταν δεινοὶ ρήτορες, μπορεῖ καὶ νὰ τὰ κατάφεραν...

2. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Γιὰ τὴ σημασία πού ἔδιναν οἱ ἀρχαῖοι στὴ χρησιμότητα τοῦ λόγου ὡς μέσου ἐπικοινωνίας καὶ πειθοῦς μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ρητορικὴ ἦταν ἐνταγμένη στὸ ἐκπαιδευτικὸ τοῦ σύστημα καὶ τὰ παιδιά τους ἀπὸ 14 χρόνων διδάσκονταν πὼς νὰ μιλοῦν στὸ κοινό. Ἀλλωστε ἡ ἰσηγορία, πού ἴσχυε γιὰ ὅλους τοὺς πολῖτες στίς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, καὶ ἡ ὑποχρέωση τῶν διαδίκων νὰ μιλοῦν στὰ δικαστήρια *in sua persona* ἔκανε τὴ ρητορεία ἀνάγκη τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη ἀνάδειξε τοὺς ρητοροδιδάσκαλους καὶ τοὺς λογογράφους καὶ ἀνήγαγε τὴ ρητορικὴ σὲ τέχνη (ἄλλοι μιλοῦν γιὰ ἐπιστήμη) πού ἔχει δικό της σύστημα κανόνων, δικές της μεθόδους καὶ ἰδιαίτερους στόχους.

Ἡ ρητορικὴ τέχνη διαιρεῖται στὰ ἀκόλουθα πέντε μέρη:

Α' ΕΥΡΕΣΗ (*inventio*). Περιλαμβάνει τὴ σύλληψη τῆς ἰδέας καὶ ὅλου τοῦ περιεχομένου τοῦ λόγου. Ἀναλύεται στὰ ἑξῆς:

1. **Στάση** (status). Το θέμα εξετάζεται από τέσσερις βασικές απόψεις:
 - α) Ὑπαρξη
 - β) Κατάσταση
 - γ) Ποιότητα
 - δ) Ποσότητα ἢ μέγεθος
 2. **Ἀπόδειξη** (argumentatio). Ἡ ἐπιχειρηματολογία (πίστεις):
 - α) **Ἄτεχνες πίστεις**, ὅπως: Μάρτυρες, ἔγγραφα, ὅρκοι, νόμοι, βάσανοι δούλων.
 - β) **Ἐντεχνες πίστεις**:
 - αα) Λογικὰ ἐπιχειρήματα
 - ββ) Ἡθος
 - γγ) Πάθος
 - Β' ΤΑΞΗ** (dispositio). Περιλαμβάνει.
 - α) Προοίμιο (exordium).
 - β) Διήγηση (narratio)
 - γ) Πίστη ἢ Ἀπόδειξη (probatio ἢ argumentatio)
 - δ) Ἐπίλογο (peroratio)
 - Γ' ΥΦΟΣ ἢ ΛΕΞΙΣ** (elocutio). Πρέπει νὰ ἔχει τίς ἐξῆς τέσσερις ἀρετές:
 - α) Ὁρθοέπεια· («ἐλληνίζειν»)
 - β) Καθαρότητα
 - γ) Τὸ «πρέπον»
 - δ) Κόσμος:
 - αα) Σχήματα λέξεως
 - ββ) Σχήματα διανοίας

Τὸ ὕφος συνήθως διακρίνεται σὲ ὑψηλό, μέσο, ἀπλό.
 - Δ' ΜΝΗΜΗ** (memoria). Τὰ μνημονικὰ τεχνάσματα.
 - Ε' ΥΠΟΚΡΙΣΗ** (actio). Στάση, μορφασμοί, χειρονομίες, τόνος φωνῆς τοῦ ρήτορα ἀπὸ τὸ βῆμα κτλ.
- Προῖον τῆς ρητορικῆς τέχνης εἶναι ὁ ρητορικός λόγος ποὺ μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ὡς μιὰ σειρὰ σκέψεων συστηματικὰ διαρθρωμένων καὶ ἔντεχνα διατυπωμένων μὲ στόχο νὰ πείσουν τὸν ἀκροατὴ ἢ τὸν ἀναγνώστη γιὰ κάποιον συγκεκριμένο θέμα.
- Ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐργασία ἐνὸς ρητορικοῦ λόγου πρέπει νὰ ἀποκαλυφθεῖ: Ποιές εἶναι οἱ σκέψεις αὐτές, πῶς ἔχουν διατυπωθεῖ, πῶς ἔχουν διαρθρωθεῖ, πῶς ἐξυπηρετοῦν τὸ συγκεκριμένο θέμα τοῦ λόγου καὶ πῶς, τελικά, ὁ ρήτορας πετυχαίνει

τὸ στόχο του.

Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐργασία πρέπει νὰ περάσει γρήγορα ἀπὸ τὰ πραγματολογικὰ λεγόμενα στοιχεῖα τοῦ κειμένου (γλωσσικὰ δὲν ὑπάρχουν, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μεταφρασμένο κείμενο), νὰ σταθεῖ περισσότερο στὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, καὶ ἀφοῦ ἐξετάσει τὰ κίνητρα τῆς ἀνθρώπινης δράσεως μέσα ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ στοιχεῖα (με πολλὴ προσοχὴ ὅμως, γιατί ὁ ρήτορας δὲν ὀφείλει νὰ εἶναι πάντοτε εἰλικρινὴς ἢ ἀντικειμενικός), νὰ φτάσει στὴ «βίωση τῆς ἰδέας» πού εἶναι καὶ ὁ τελικός της στόχος.

Ἡ περισσότερὴ λοιπὸν –ὄχι ἡ κυριότερη– ἐρμηνευτικὴ ἐργασία θὰ στηριχθεῖ στὸ τεχνικὸ μέρος τοῦ λόγου, γιατί ὅπως ὑποδηλώθηκε παραπάνω, αὐτὸ εἶναι πού θὰ μᾶς ἀποκαλύψει τίς ἰδέες τοῦ κειμένου.

Ἀπὸ τὰ πέντε μέρη τῆς ρητορικῆς, ἐκεῖνα πού χρησιμεύουν πρὸ πολλοῦ γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι: ἡ ἐπιχειρηματολογία (ἡ ἀπόδειξη, ἀπὸ τὴν «εὕρεση») καὶ τὰ σχήματα διανοίας (ἀπὸ τὸ «ὕφος»).

Ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία πάλι μόνο οἱ «ἐντεχνες πίστεις» παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, γιατί αὐτὲς εἶναι πού δείχνουν τὴν τέχνη τοῦ ρήτορα καὶ τὴν τεχνικὴ τοῦ λόγου. Οἱ «ἄτεχνες πίστεις» (μάρτυρες, ἔγγραφα, ὅρκοι, διατάξεις νόμων, βάσανοι δούλων) εἶναι στοιχεῖα πού γιὰ τὴν παρουσίᾳς τους ὁ ρήτορας δὲ διέθεσε τίποτα ἀπὸ τὴν τέχνη του ἢ τὸ τάλαντό του.

Μὲ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, τίς ἐντεχνες πίστεις καὶ τὰ σχήματα διανοίας, μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει πῶς εἶναι οἰκοδομημένος καὶ πῶς λειτουργεῖ ὁ ρητορικός λόγος.

Παρακάτω θὰ μιλήσουμε μόνο γιὰ τίς «ἐντεχνες πίστεις», δηλαδὴ γιὰ τὸ ἐνθύμημα καὶ τὸ «εἶκος», γιὰ τὸ παράδειγμα, τὴ γνώμη, τὸ ἦθος καὶ τὸ πάθος.

3. ΕΝΘΥΜΗΜΑΤΑ - «ΕΙΚΟΤΑ»

Οἱ «ἐντεχνες πίστεις» περιλαμβάνουν: τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ρητορικὰ ἦθη καὶ τὰ ρητορικὰ πάθη.

Τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα διακρίνονται στὰ ἐνθυμήματα καὶ τὰ παραδείγματα.

Τὰ **ἐνθυμήματα** (οἱ ρητορικοὶ συλλογισμοί, ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης) ἀπὸ ἄποψη τυπικὴ εἶναι συνεπτυγμένες μορφές ἀπαγωγικῶν συλλογισμῶν καὶ ἀπὸ ἄποψη οὐσίας στηρίζονται σὲ προτάσεις πού συνήθως ἢ μερικῶς εἶναι ἀληθεῖς, πού δὲν ἔχουν δηλαδὴ γενικὴ ἀλήθεια (ὁ

Ἄριστοτέλης μιλάει για «εἰκότα», πιθανές προτάσεις).

Τὰ ἐνθυμήματα —«εἰκότα» εἶναι γνωστά ἀπὸ τὴν καθημερινή ζωή καὶ τὴ συνήθη ὁμιλία. Ἡ σκέψη π.χ. «Οἱ καλοὶ γιατροὶ κάνουν σωστή διάγνωση· ἄρα καὶ τοῦ δικοῦ μας γιατροῦ ἡ διάγνωση εἶναι σωστή», πού πιὸ συνοπτικά μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ καί: «Ὁ δικός μας γιατρός κάνει σωστή διάγνωση, γιατί εἶναι καλὸς γιατρός», ἀπὸ ἄποψη τυπικὴ εἶναι ἐνθύμημα, ἐνῶ ἀπὸ ἄποψη ἐσωτερικὴ εἶναι «εἰκός», γιατί δὲν ἔχει γενικὴ ἀλήθεια. Μπορεῖ κάποιος, ὅχι παράλογα, νὰ ἰσχυριστεῖ: «Καλὸς εἶναι ὁ γιατρός σας, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ κάνει λάθος· τουλάχιστο στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωση». Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς προτάσεις: «Οἱ καλοὶ ἄνθρωποι δὲ γυρίζουν ἀργὰ στὸ σπίτι τους τὰ βράδια». «Οἱ καλοὶ μαθητὲς ποτὲ δὲν ἔρχονται ἀδιάβαστοι στὸ σχολεῖο».

Τὰ «εἰκότα» τὰ γέννησε ἡ ἔλλειψη μαρτύρων. Εὐρεία χρῆση τους ἔγινε ἀπὸ τοὺς Σικελοὺς ρήτορες. Οἱ δικαστικοὶ ἀγῶνες στὴ Σικελία γιὰ τὴν ἐπανάκτηση τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν πού εἶχαν δημεύσει οἱ τύραννοι ἄρχισαν στὶς Συρακοῦσες ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῶν τυράννων.

Ἐκεῖ, ἐπειδὴ εἶχαν περάσει ἀρκετὰ χρόνια ἀπὸ τότε πού εἶχαν γίνει οἱ δημεύσεις καὶ ἔλειπαν ἀπὸ τὰ δικαστήρια οἱ μάρτυρες καὶ οἱ ἄλλες ἀμεσες ἀποδείξεις, οἱ συνήγοροι ἐφεύραν τὰ ἐπιχειρήματα τῆς πιθανότητος, τὰ «εἰκότα», μὲ τὰ ὁποῖα ἀναπλήρωναν αὐτὲς τὶς ἀποδείξεις.

Ὅμως ὁ Ἄριστοτέλης ἐκτιμοῦσε τὰ «εἰκότα» περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς μάρτυρες, γιατί —παρατηρεῖ—

«αὐτὰ δὲ διατρέχουν τὸν κίνδυνον νὰ διαφθορῶν μὲ δωροδοκία, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς μάρτυρες· γι' αὐτὸ εἶναι πιὸ ἀξίόπιστα ἀπὸ αὐτοὺς» (Ρητορ. 1367 Α 20).

Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀντιπαρατηρήσει κανεὶς ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ἰσχυρά, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐπισηφαλή. Ἰσχυρά, γιατί βασίζονται στὴν κοινὴ λογικὴ καὶ τὴν καθημερινὴ πείρα. Ἐτσι γίνονται εὐκόλα ἀντιληπτά —ἀλλὰ καὶ πιστευτά— ἀπὸ τὸν καθένα. Παράλληλα —γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πού τὰ δικαστήρια καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἄντρες τοῦ λαοῦ— παρείχαν στοὺς ἀκροατὲς τοῦ ρήτορα τὴ φιλοφρόνηση ὅτι διέθεταν καὶ ἐκεῖνοι αὐτὴ τὴν κοινὴ λογικὴ καὶ πείρα.

Εἶναι ὅμως καὶ ἐπισηφαλή, γιατί μπορεῖ ἡ ἀλήθεια νὰ βρίσκεται «στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος». Στὴν περίπτωση τοῦ κατηγορουμένου τῆς Α' Τετραλογίας τοῦ Ἀντιφώντα π.χ., εἶναι πολὺ δύσκολο στὸ δικαστὴ νὰ πάρει θέση, ὅταν τὸν ἀκούει νὰ λέει:

«Ὁ κατηγορὸς εἶπε ὅτι εἶμαι ἐπιτήδειος σ' αὐτά, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν

εἶμαι· ἂν ἤμουν δεινός, θά εἶχα φροντίσει νά μὴν ἐκθέσω τὸν ἑαυτό μου σὲ τέτοιες ὑποψίες, ἀφοῦ ἦταν δεδομένο ὅτι ὁ πρῶτος πού θά κατηγοριοῦταν γιὰ τὸ φόνο θά ἤμουν ἐγώ, ἐξαιτίας τῆς ἑχθρας μου πρὸς τὸ θύμα» (λόγος 6' παρ. 3).

Τὸ δίλημμα φαίνεται ἀκόμη καθαρότερα στὴν Γ' Τετραλογία τοῦ Ἀντιφώντα, ὅπου ὁ ἐπιδέξιος ρήτορας στρέφει ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου του τὰ ἐπιχειρήματα πού πρῶτος ἐκεῖνος χρησιμοποίησε. Ὁ κατήγορος εἶπε:

«Τὸ πιὸ φυσικὸ εἶναι οἱ νέοι νά μεθᾶνε καὶ νά ἐπιτίθενται πρῶτοι παρὰ οἱ ἡλικιωμένοι» (λόγος γ' παρ. 2).

Καὶ ὁ κατηγορούμενος ἀντιτείνει:

«Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ νέοι μποροῦν καὶ ἐλέγχουν τὸν ἑαυτό τους, ἐνῶ οἱ ἡλικιωμένοι παρασύρονται εὐκολότερα ἀπὸ τὸ κρασί. Γι' αὐτὸ οἱ πιθανότερες πού προβάλλουν οἱ κατήγοροι δὲν εὖνοοῦν περισσότερο ἐκείνους ἀπὸ ἐμᾶς» (λόγος δ' παρ. 2).

Στὰ ρητορικά κείμενα πού διδάσκονται στὸ γυμνάσιο ἀπὸ μετάφραση μπορεῖ κανεὶς νά ἐπιστημάνει ἓνα πλῆθος ἀπὸ τέτοια παραδείγματα ἐπιχειρηματολογίας πού στηρίζεται σὲ πιθανές προτάσεις («εἰκότα»): Ὁ Λυσίας στὸ λόγο του Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη ρωτᾷ τοὺς δικαστές:

«Σὲ ποιόν ἦταν **λιγότερο πιθανὸ** νά δοθεῖ μιὰ τέτοια ἐντολή, παρὰ σ' ἐκεῖνον (δηλ. τὸν Ἐρατοσθένη) πού ἔτυχε νά ἔχει ἀντιρρήσεις (...); Ποιὸς ἦταν **λιγότερο πιθανὸ** νά ἐκτελέσει τίς ἐντολές, παρὰ ἐκεῖνος (δηλ. ὁ Ἐρατοσθένης) πού πρόβαλε ἀντιρρήσεις σὲ ὅσα οἱ Τριάντα σχεδίαζαν νά κάνουν;» (παρ. 27).

Καὶ πιὸ κάτω (παρ. 30 καὶ 31) ἀποφαίνεται:

«30. Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσω ὅτι δὲ συνέλαβε τὸν Πολέμαρχο στὸ σπίτι του, ἀλλὰ στὸ δρόμο, ὅπου εἶχε τὴ δυνατότητα καὶ ἐκεῖνον νά σώσει καὶ μὲ τὴν ἀπόφασή τους (τῶν Τριάντα) νά εἶναι ἐντάξει».

«31. Ὁ Ἐρατοσθένης εἶχε τὴ δυνατότητα νά πεῖ ὅτι δὲ συνάντησε τὸν Πολέμαρχο, ἢ ἀκόμα ὅτι δὲν τὸν εἶδε. Αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ οὔτε μὲ ἔρευνα οὔτε μὲ ἀνάκριση· ἔτσι, οἱ ἐχθροὶ του, καὶ νά ἤθελαν ἀκόμα, δὲν μπορούσαν νά τὸν ἐλέγξουν».

Ἀλλὰ θά μπορούσαν —καὶ ἔπρεπε— οἱ δικαστὲς νά διερωτηθοῦν: Εἶχε πράγματι ὁ Ἐρατοσθένης τὴ δυνατότητα νά ἀγνοήσει τὴν ἐντολή καὶ νά μὴ συλλάβει τὸν Πολέμαρχο; Πράγματι δὲ θά μπορούσε νά ἐλεγχθεῖ ἂν «ἔκανε στραβὰ μάτια»;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μιλοῦν εὐγλωττα γιὰ τὸ πόσο δύσκολη ἦταν ἡ θέ-

ση τῶν δικαστῶν ἢ τῶν μελῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ὅταν μέσα ἀπὸ μιὰ κατηγορία ἢ πρόταση, στήν ὁποία κυριαρχοῦσαν οἱ «δισσοὶ λόγοι», εἶχαν νὰ κρίνουν καὶ νὰ ἀποφασίσουν γιὰ τὴν τύχη ἀνθρώπων ἢ καὶ τῆς ἰδίας τῆς πόλεως.

Μὲ βάση τέτοια παραδείγματα καλὸ εἶναι οἱ μαθητὲς νὰ διδαχθοῦν ὅτι, κάθε φορὰ πού διαβάζουν ἢ ἀκοῦν μιὰ ἀποψη, θὰ πρέπει νὰ μὴν τὴν ἀποδέχονται χωρὶς νὰ τὴν ἐλέγχουν ἐμπεριστατωμένα. Σ' αὐτὸ θὰ συμβάλει πολὺ καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἐλεγχος τῶν κειμένων πού διδάσκονται. Ἐνδείκνυται π.χ. νὰ ἐπιστημάνουμε στὰ παιδιὰ ὅτι ὅσα γράφει ὁ Ἰσοκράτης γιὰ τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου στὶς παραγράφους 167 - 168 τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ ἀντίκεινται κατευθεῖαν πρὸς τὸν κεντρικὸ νοηματικὸ πυρήνα αὐτοῦ τοῦ λόγου του. Ὁ πυρήνας αὐτὸς εἶναι:

«Ἐνωθεῖτε οἱ Ἕλληνες καὶ ἐκστρατεῦστε ἐναντίον τῆς Περσίας». Ὅμως στὸ συγκεκριμένο ἐκεῖνο χωρίο γράφει:

«Πάντα εἶναι πολλὰς οἱ συμφορὰς στὸ φυσικὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπινοήσαμε καὶ ἐμεῖς ἀκόμα περισσότερες ἀπὸ τίς ἀναπόφευκτες: Δημιουργήσαμε πολέμους καὶ ἐπαναστάσεις, ὥστε ἄλλοι νὰ χάνονται παράνομα μέσα στὴν ἴδια τους τὴ χώρα, ἄλλοι σὲ ξένους τόπους (...)

Ἀλλὰ μήπως καὶ ὁ Πανηγυρικός του σὲ πόλεμο δὲν παροτρύνει;

Ἀντίθετα, μὲ ὅμοιο ἐλεγχὸ τῶν κειμένων μπορούμε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ἀλήθεια ἀπόψεων τοῦ ἴδιου ἢ καὶ ἄλλου ρήτορα στὸν ἴδιο ἢ καὶ σ' ἄλλο λόγο.

Ὁ Λυσίας, π.χ., στὸ λόγο του Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη δυὸ φορὲς (παρ. 35 καὶ παρ. 90-91) ζητεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐκδώσουν ἀπόφαση σκοπιμότητας κατὰ τοῦ Ἐρατοσθένη, ὥστε καὶ οἱ πολῖτες νὰ παραδειγματιστοῦν καὶ οἱ ξένοι νὰ πληροφορηθοῦν πῶς πρέπει νὰ μεταχειριστοῦν ὅσους ἀπὸ τοὺς Τριάντα εἶναι φυγάδες στὶς πόλεις τους.

Ἐξάλλου, στὸν Γ' Ὀλυνθιακὸ (παρ. 17) τοῦ Δημοσθένη βρίσκουμε τὴν ἀποψη πού ὁ ἴδιος ρήτορας διατυπώνει καὶ στὸ λόγο του Ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων, ὅτι δηλαδή οἱ φυγάδες τοῦ πολέμου καὶ οἱ πολῖτες πού δὲν ἐκπληρώνουν τίς πολιτικές τους ὑποχρεώσεις διαπράττουν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἔγκλημα πρὸς τὴν πατρίδα τους: «ἐγκαταλείπουν τὴν τάξιν».

Τὴν ἀποψη, τέλος, τοῦ Δημοσθένη στὸν Γ' Ὀλυνθιακὸ (παρ. 32) ὅτι «τὸ φρόνημα τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴ συμπεριφορά τους» τὴ βρίσκουμε ἀναπτυγμένη στὸν Πανηγυρικὸ τοῦ Ἰσοκράτη (παρ. 150 - 152), ὅπου ὁ ρήτορας μιλάει γιὰ τὸ φρόνημα τῶν Περσῶν.

4. «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ»

Τὸ παράδειγμα («ρητορική ἐπαγωγή» τὸ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης) εἶναι τὸ ἄλλο εἶδος τῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἀπὸ τυπικὴ ἄποψη εἶναι συνεπτυγμένος ἐπαγωγικὸς συλλογισμὸς, ἐνῶ ἀπὸ ἄποψη οὐσίας ἀνήκει στὰ ἐπιχειρήματα τῆς πιθανότητος, ὅπως καὶ τὸ ἐνθύμημα, γιατί δὲν ἔχει γενικὴ ἀλήθεια.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει δύο εἰδῶν παραδείγματα, τὰ ἱστορικὰ ἢ πραγματικὰ καὶ τὰ φανταστικὰ ἢ πλαστά. Ἱστορικὰ παραδείγματα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἴδῃ π.χ. στὸν Πανηγυρικὸ (παρ. 139, 141), μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Ἰσοκράτης ἐνίσχυει ἀντίστοιχες πιθανὲς προτάσεις του («εἰκότα»):

«139. Σὲ τέτοιες περιστάσεις εἶναι γνωστὸ ὅτι μικρὲς δυνάμεις φέρουν συχνὰ ἀνυπολόγιστες μεταστροφές στὴν ἐκβάση τοῦ ἀγῶνα. Σχετικὰ μάλιστα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τοὺς Χιῶτες γιὰ παράδειγμα, πού μὲ ὁποῖων τὸ μέρος θὰ ἤθελαν νὰ συνταχθοῦν, αὐτοὶ ἐπικρατοῦσαν πάντα στὴ θάλασσα».

«141. Κι ἂν εἶναι δυνατό νὰ συμπεράνει κανένας τὰ μελλούμενα ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, εἶναι πιὸ πιθανὸ νὰ ἀποστατήσῃ καὶ ἄλλος κανεὶς μὲς στὸ βασίλειό του προτοῦ νὰ ὑποκύβῃ ὁ Εὐαγόρας. Τόση ἀργοπορία διακρίνει συχνὰ ὅλες τὶς πράξεις τοῦ Πέρση βασιλιᾶ».

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν «Μυρίων», πού ὁ Ἰσοκράτης τὴ χρησιμοποιεῖ (Πανηγ. 145 - 149), γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν πρέπει νὰ φοβηθοῦν «οὔτε τὴ στρατιά οὔτε τὴν ἀνδρεία τῶν βαρβάρων» (145) Πβ. ἀκόμη Πανηγ. 140, 142, 144, 154).

Ἀξιοσημεῖωτο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ χωρίο ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν Γ' Ὀλυνθιακὸ (παρ. 22 - 24), ὅπου ὁ Δημοσθένης ἀναφέρεται στὸ «χρυσὸ αἰῶνα» τῆς Ἀθήνας, «τότε πού οἱ ῥήτορες δὲν κολάκευαν τὸ λαόν», γιὰ νὰ δείξει ἐμφαντικότερα πού κατάντησαν οἱ Ἀθηναῖοι στὶς μέρες του ἐξαιτίας τῶν ρητόρων, πού ρωτᾶνε τὸ λαόν: «Τί ἐπιθυμεῖτε; Τί πρόταση θέλετε νὰ σᾶς κάνω; Πῶς θὰ σᾶς εὐχαριστήσω;» (Πβ. καὶ Ροδ. 29).

Τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα εἶναι διδακτικὰ ἐκμεταλλεύσιμα ἀπὸ δυὸ ἀπόψεις: διαφωτίζουν ἱστορικὰ γεγονότα, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ βέβαια πού τὰ βλέπει ὁ ῥήτορας, καὶ συμβάλλουν στὴν προώθηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας.

5. «ΓΝΩΜΕΣ».

«Γνώμες» (ἢ ἀποφθεγματικές ἐκφράσεις). Εἶναι καὶ αὐτὲς πιθανὲς προτάσεις, «εἰκότα», πού ὅμως παρουσιάζονται ὡς ἀλήθειες γενικῶς παραδεκτές. Στὸ λόγο χρησιμεύουν ἢ ὡς ἀφετηρία μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας

ἢ ὡς συμπέρασμα πού προκύπτει ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν. Χαρακτηριστικό γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση χωρίο βρίσκουμε στὸ λόγο Ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας τῶν Ροδίων (παρ. 28):

«Ὅλοι κερδίζουν τὰ δίκαιά τους ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμη πού ἔχουν».

Τὴ γνώμη του αὐτὴ ὁ ρήτορας τὴν κατοχυρώνει μὲ τὸ ἱστορικό παράδειγμα πού ἀκολουθεῖ (παρ. 29) καὶ ἀναφέρεται στὶς δυὸ συνθήκες μὲ τοὺς Πέρσες, τὴν εἰρήνη τοῦ Κίμωνα (449 π.Χ.) καὶ τὴν εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.). Στὴν ἴδια περίπτωση ἀνήκει καὶ ἡ γνώμη ὅτι:

«Ποτὲ οἱ φυγάδες στοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου δὲν κατηγοροῦν τὸν ἑαυτό τους (Γ' Ὀλυνθ. 17).

Γνώμη, ἐξάλλου, πού χρησιμεύει ὡς συμπέρασμα ἀπόψεων πού προηγήθηκαν, εἶναι π.χ. τὰ λόγια τοῦ Ἰσοκράτη στὸν Πανηγυρικό του (παρ. 95):

«Ἐνας ἔνδοξος θάνατος εἶναι προτιμότερος ἀπὸ μιὰ ζωὴ βουτηγμένη στὴ ντροπὴ»,

ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Δημοσθένη ὅτι:

«Ἡ ἀπερισκεψία γίνεται αἰτία πολλῶν κακῶν σὲ μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία» (Ροδ. 16).

Καὶ οἱ ἀποφθεγματικές ἐκφράσεις παρέχουν εὐκαιρίες γιὰ τὴ συναγωγὴ παιδευτικῶν ἀγαθῶν, γιατί ἐπιδέχονται σχολιασμό (εἰδικό, πού ἀναφέρεται στὴ συγκεκριμένη ἐπιχειρηματολογία τοῦ ρήτορα, καὶ γενικό, πού ἀναφέρεται στὴν εὐρύτερη παραδοχὴ τῆς ἀλήθειας), παραλληλισμὸ καὶ σύγκριση μὲ ἄλλες «γνώμες», κλασικὲς καὶ νεώτερες, καθὼς καὶ ἔλεγχο μὲ ἄλλες ἀπόψεις τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλου ρήτορα στὸν ἴδιο ἢ ἄλλο λόγο, ὅπως ὑποδείχθηκε πιὸ πάνω γιὰ τὰ «εἰκότα».

Π6. καὶ Πανηγ. 48 καὶ 174, Γ' Ὀλυνθ. 18, 19, 21, 32, Ροδ. 10, 16, 18, 20, 25.

6. ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΗΘΗ

Τὰ ρητορικά ἦθη εἶναι οἱ ἀποδείξεις πού θεμελιώνονται ὅχι κυρίως σὲ λογικὲς προτάσεις –συλλογισμούς, ὅπως τὰ ἐνθυμήματα ἢ τὰ παραδείγματα, ἀλλὰ στὴν ἠθικὴ ἐντύπωση πού προκαλεῖ ὁ ρήτορας στοὺς ἀκροατές του μὲ τὰ λόγια του, τὶς ἰδέες του, τὴ συμπεριφορὰ του, τὴν ὅλη στάση του στὴ ζωὴ, τὴν «πολιτεία» του ὡς ἀνθρώπου καὶ ὡς πολίτη. Στὰ ρητορικά ἦθη ἀνήκουν καὶ οἱ προσπάθειες τοῦ ρήτορα νὰ μειώσει ἠθικά τὸν ἀντίπαλό του καθὼς καὶ τὰ κολακευτικὰ λόγια του γιὰ τὸ ἀκροατήριο του.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ὁ κόσμος πιστεύει περισσότερο καὶ γρηγορότερα στοὺς τίμιους ἀνθρώπους. Ἰδίως στὶς περιπτώσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀμφιβολίες «κυριωτάτην ἔχει πίστιν τὸ ἦθος» (Ρητορ. 1356 α).

Πόσο δίκιο ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ βλέπουμε καὶ σήμερα στὴν καθημερινή ζωὴ ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπίσημες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Στὴν Ἀθήνα ὅμως τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπου ἡ κοινωνία ἦταν μικρὴ καὶ οἱ κριτὲς τῶν ρητόρων —στὰ δικαστήρια ἢ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου— ἦταν ἀπλοὶ—καὶ ἀπλοϊκοί— ἀνθρωποὶ τοῦ λαοῦ, ἡ ἔκβαση μιᾶς δικαστικῆς ὑποθέσεως ἢ ἡ λήψη μιᾶς πολιτικῆς ἢ στρατιωτικῆς ἀποφάσεως ἐξαρτιόταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐντύπωση ποὺ θὰ ἔκανε ὁ ὁμιλητὴς στοὺς συμπολίτες του —κριτὲς του παρὰ ἀπὸ τὰ νομικὰ ἢ ἄλλα λογικὰ ἐρείσματα τοῦ προβλήματος.

Διακρίνουμε: ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ, ἦθος τοῦ ἀντιπάλου καὶ ἦθος τοῦ ἀκροατῆ.

α) ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ

Τὸ ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ προσιδιάζει κυρίως στὸ προοίμιο.

Ἔτσι ὁ ἴδιος ὁ Λυσίας στὸ προοίμιο τοῦ (δικανικοῦ) λόγου του Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη διατείνεται:

«3. Ἀναγκάζομαι, δικαστές, (...) νὰ γίνω κατήγορός του, μολονότι ποτὲ ὡς αὕτῃ τῇ στιγμῇ δὲν ἀσχολήθηκα μὲ δικαστήρια (...). Γι' αὐτὸ αἰσθάνομαι νὰ χάνω ὁλότελα τὸ θάρρος μου ἀπὸ φόβο μήπως (...) φανῶ ἀπὸ ἔλλειψη πείρας ἕνας ἀνάξιος καὶ ἀδύνατος κατήγορος» (παρ. 3).

Καὶ ὁ Δημοσθένης στὸ (συμβουλευτικὸ) λόγο του Γ' Ὀλυνθιακὸ (παρ. 3) διαβεβαιώνει μὲ ἐπιδέξιο τρόπο τοὺς Ἀθηναίους ὅτι θὰ μιλήσει μὲ εὐλικρίνεια, θὰ πεῖ τὴν ἀλήθεια καὶ θὰ ἔχει στόχο του τὴ βελτίωση τῆς καταστάσεως, παρὰ τὸ ὅτι αὕτῃ ἡ «κατάσταση» ἔχει κάνει δύσκολη τὴ θέση τοῦ ρήτορα ὅχι γιὰ νὰ δώσει συμβουλές, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑποδείξει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ὑλοποιηθοῦν αὐτὲς οἱ συμβουλές (θέλει νὰ τοὺς προετοιμάσει νὰ δεχθοῦν τὴν πρότασή του γιὰ κατάργηση τῶν θεωρικῶν).

Καὶ στὸ λόγο του Ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων ὁ Δημοσθένης χρησιμοποιεῖ τὸν ἴδιο κοινὸ τόπο —τὴ δυσκολία νὰ πείσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ κάνουν πράξη τὰ λόγια του (παρ. 1).

Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως στὸν Πανηγυρικό του παίρνει ἐντελῶς ἀντίθετη θέση στὰ θέματα αὐτά. Δηλώνει ἐκεῖ (παρ. 14) ἀπερίφραστα:

«14. Ἐγώ, ἂν δὲ μιλήσω μὲ τρόπο ποὺ νὰ ταιριάζει ἀπόλυτα στὴ σημασία τῶν γεγονότων καὶ στὴν ὑπόληψή μου καὶ στὸ χρόνο ποὺ δαπάνη-

σα (...), παρακαλῶ ὄχι μονάχα νὰ μὴν ἔχετε καμιά ἐπιείκεια, ἀλλὰ νὰ μὲ περιφρονήσετε, νὰ με περιγελάσετε ὅλοι!».

Καὶ αὐτὰ τὰ λέει ὁ Ἰσοκράτης, μολονότι ξέρεي πολὺ καλὰ ὅτι εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὰ διδάγματα τῆς ρητορικῆς τέχνης καὶ ξένα πρὸς τὴν καθημερινὴ πρακτικὴ —τὴν τέχνη καὶ τὴν πρακτικὴ πού ἐκεῖνος δίδασκε καὶ ἐφάρμοζε. Γράφει στὴν ἀμέσως προηγούμενη παράγραφο (13):

«13. Βλέπω τοὺς ἄλλους ρήτορες στὰ προοίμιά τους νὰ προσπαθοῦν νὰ διαθέσουν εὐνοϊκὰ τὸ ἀκροατήριό τους, νὰ βρίσκουν προφάσεις γιὰ ὅσα πρόκειται νὰ ποῦν καὶ νὰ ἰσχυρίζονται ἄλλοι πὼς τάχα ἡ προετοιμασία γιὰ τὸ λόγο τους στάθηκε πρόχειρη καὶ βιαστικὴ καὶ ἄλλοι πὼς εἶναι δύσκολο νὰ βροῦν τὰ λόγια πού θὰ ἀποδώσουν ἀκριβῶς τὸ μέγεθος τῶν γεγονότων».

Εὐλογα ὅμως θὰ διερωτηθεῖ κανεὶς πὼς δικαιολογεῖται αὐτὴ ἡ ἀπόκλιση τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ ἀπάντησή εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀπόκλιση. Ἰσα ἴσα, ἐδῶ ἔχουμε μιὰ θεαματικότερη παρουσία τοῦ ἴδιου μοτίβου, πού ἡ τέχνη τοῦ μεγάλου ρήτορα τὰ κάνει νὰ προβάλλει μὲ ἐντελῶς πρωτότυπο τρόπο: τὰ τετριμμένα ὁ ρήτορας τὰ παρουσιάζει ὡς ξένα, γιὰ δικό του κρατᾷ τὴν αὐτοπεποίθησή του.

Ἀλλὰ τὸ ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ δὲν περιορίζεται μόνο στὸ προῖμιο. Πλουσιότερο καὶ ἐντυπωσιακότερο προβάλλει καὶ στὴ διήγηση καὶ στὴν ἀπόδειξη. Ὁ Λυσίας π.χ. σὲ μιὰ παρέκβαση τῆς διηγήσεώς του (Ἑρατ. 20) ἀναφέρεται στίς «πράξεις ἐκ τοῦ βίου» τῆς οἰκογενείας του καὶ ἀπαριθμεῖ τίς προσφορὲς τῆς πρὸς τὴ θετὴ πατρίδα τους. Αὐτὲς οἱ «πράξεις ἐκ τοῦ βίου» εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ συνηθισμένους σὲ δικανικοὺς λόγους κοινούς τόπους γιὰ τὸ ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς καὶ γιὰ τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου.

Εἰδικὰ γιὰ τὸ ἦθος στὸ Λυσία ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεῆς υποστηρίζει ὅτι εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα τῶν λόγων του. Πολλὲς φορὲς, λέει ὁ Διονύσιος, γιὰ νὰ μᾶς κάνει νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ ὁμιλητές του εἶναι ἄνθρωποι μὲ καλὸ χαρακτήρα καὶ ἀγαθὲς προαιρέσεις, ὁ Λυσίας ἐπικαλεῖται περιστατικὰ καὶ πράξεις ἀπὸ τὴ ζωὴ τους ἢ καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν προγόνων τους, ἐρμηνεύοντάς τα ἀπὸ τὴν ἐπιθυμητὴ ἀποψη. Καὶ ὅταν τὰ πράγματα δὲν παρέχουν ἀφορμὲς γιὰ τέτοιες ἐπικλήσεις καὶ ἐρμηνεῖς, ἐκεῖνος προσδίδει μὲ τὴν τέχνη του ἓναν τέτοιο ἠθικὸ τόνο στοὺς λόγους τῶν πελατῶν του, πού τοὺς κάνει νὰ φαίνονται ἀξιόπιστα καὶ ἔντιμα πρόσωπα μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τους τὰ λόγια, καθὼς τοὺς παρουσιάζει νὰ λυποῦνται γιὰ τὸ ἄδικο,

νὰ ἀγανακτοῦν γιὰ τὸ κακὸ, νὰ εἶναι πρόθυμοι νὰ θυσιάστουν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ καὶ τὸ δίκαιο. Γενικὰ ὁ Λυσίας κάνει τοὺς πελάτες του νὰ φαίνονται μετριοπαθεῖς χαρακτῆρες, ἔντιμοι ἄνθρωποι καὶ χρηστοὶ πολῖτες.

Αὕτῃ τὴν ἱκανότητα τοῦ Λυσία ὁ Διονύσιος τὴν ἀποκαλεῖ «ἡθοποιίαν», «τὴν εὐπρεπεστάτην ἀρετὴν», προσθέτοντας ὅτι «στὸ Λυσία δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ κανένα πρόσωπο **ἀνηθοποίητον ἢ ἄψυχον**».

Ἀπτά παραδείγματα ἐφαρμογῆς τῆς «ἡθοποιίας» τοῦ Λυσία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἴδῃ σὲ δύο λόγους του: Στὸν Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου καὶ στὸν Ὑπὲρ τοῦ Ἀδυνάτου.

Στὸν πρῶτο λόγο ὁ κατηγορούμενος Εὐφίλητος συνέλαβε ἐπ' αὐτοφώρῳ μέσα στὸ σπίτι του τὴ σύζυγό του μὲ τὸν Ἐρατοσθένη καὶ ἐπάνω στὴν ὀργή του σκότωσε τὸ μοιχό. Ἡ πολιτικὴ ἀγωγή δὲν ἀρνεῖται τὴ μοιχεία, ἀλλὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης εἶχε δολίως παρασυρθεῖ στὸ σπίτι τοῦ Εὐφίλητου, ὅπου του εἶχαν στήσει παγίδα γιὰ νὰ τὸν σκοτώσουν. Ἄν αὐτὸ ἀποδεικνυόταν, ὁ Εὐφίλητος διέτρεχε τὸν ἔσχατο κίνδυνο. Ὁ Λυσίας δὲν ἔχει στὰ χέρια του στοιχεῖα ἄλλα, γιὰ νὰ ἀνατρέψῃ τὴν κατηγορία. Καὶ καταφεύγει στὴν «ἡθοποιία»: Παρουσιάζει τὸν Εὐφίλητο ὡς ἕναν ἀφελῆ ἀγρότη καὶ ἀκαλλιέργητο ἄνθρωπο. Ἡ ἀγροτικὴ του ἀφέλεια καὶ ὁ εὐέξαπτος χαρακτήρας του φταῖνε γιὰ τὸ κακὸ. Ἡ ἀφέλειά του φταίει, γιατί τόσον καιρὸ δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀντιληφθεῖ τίς ἀθέμιτες σχέσεις τῆς συζύγου καὶ ὁ εὐέξαπτος χαρακτήρας του ὅπλισε τὸ χέρι του μὲ τὸ φονικὸ ὄπλο τὴν ὥρα πού συνέλαβε τοὺς μοιχοὺς *in flagrante relicto*.

Στὸν λόγο του, ἐξάλλου, Ὑπὲρ Ἀδυνάτου ὁ Λυσίας παρουσιάζει τὸν πελάτη του τόσο ἀφελῆ, ὥστε νὰ ἐγγίζει τὰ ὅρια τοῦ υπερφίαλου: Εἶναι, ὑποστηρίζει, ἀνώτερος ἀπὸ τὸν κατήγορό του καὶ στὰ πνευματικὰ προσόντα καὶ στὴ συμπεριφορὰ (παρ. 3), καί, ἂν δὲν ἦταν ἀνάπηρος, τίποτα δὲ θὰ τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐννέα ἄρχοντες (παρ. 13). Ἀφοῦ, λοιπόν, ἡ τύχη τὸν στέρησε ἀπὸ τὰ μέγιστα πολιτικὰ ἀξιώματα ἃς μὴν τοῦ στερήσουν τώρα καὶ οἱ δικαστὲς τὸ συμβολικὸ χρηματικὸ ἐπίδομα πού τοῦ δίνει ἡ πολιτεία (παρ. 23), καθὼς μάλιστα ὑπῆρξε πάντοτε καὶ φίλος τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ δὲ συνεργάστηκε οὔτε μὲ τοὺς Τριάντα (παρ. 25)!

Αὐτὰ τὰ δύο παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν «ἡθοποιία» τοῦ Λυσία, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὰ μόνα. Ὅ,τι ἔκανε τὸ Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα νὰ τοῦ ἀποδώσῃ «τὴν μεγίστην ἀρετὴν» εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ

Λυσίας σ' ὅλους τοὺς λόγους του ἀποτύπωνε ἔντονη τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ κάθε ὁμιλητῆ, ὥστε τὰ λόγια του νὰ ἀρμόζουν πρὸς τὴ μόρφωσή του, πρὸς τὴν κοινωνικὴ του θέση καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενο κάθε συγκεκριμένης ὑποθέσεως. Ἔτσι πέτυχε κάθε ὁμιλητὴς νὰ φαίνεται ὅτι ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπόθεσή του μόνος του *in sua persona*, χωρὶς καμιά βοήθεια ἀπὸ ἐπαγγελματίαι ρήτορα. Αὐτὸ εἶναι κυρίως πού καθιέρωσε τὸ λογογράφο Λυσία ὡς «εὐρετὴ» ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ αὐτὸ εἶναι πού ἐπηρέασε οὐσιαστικά καὶ τὸ ὕφος του καὶ τὸν καθιέρωσε ὡς τὸν «κανόνα» τοῦ μέσου ὕφους.

Ἀλλὰ ἅς ἐπανέλθουμε στὰ κείμενά μας.

Στοὺς συμβουλευτικούς λόγους «ῥήθος» τοῦ ὁμιλητῆ δὲν ἀνιχνεύεται σὲ συγκεκριμένα χωρία (ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν πρόλογο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος πιὸ πάνω). Καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι ευεξήγητο: Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς δικανικούς λόγους, ὅπου οἱ διάδικοι πρέπει νὰ «παρουσιάσουν» καὶ τὸν ἑαυτὸ τους καὶ (ἐνδεχομένως) τοὺς συγγενεῖς τους στὸ δικαστήριό στοῦ ὁποῖο εἶναι ἄγνωστοι, στοὺς συμβουλευτικούς λόγους οἱ ρήτορες, μὲ τίς βασικὲς πολιτικὲς τους θέσεις, δὲν εἶναι ἄγνωστοι στὸ ἀκροατήριό τους. Ὁ κύριος στόχος ἐδῶ εἶναι ἡ προβολὴ καὶ ἀνάπτυξη μιᾶς πολιτικῆς ἀπόψεως κατὰ τρόπο πού νὰ πεισθεῖ τὸ ἀκροατήριό νὰ τὴν υἱοθετήσῃ. Μέσα ἀπὸ τὴν προσπάθεια αὕτῃ τοῦ ρήτορα διαφαίνεται γενικὰ καὶ ἡ «ῥητορική» προσωπικότητά του, πού πάντως εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀσκηση τῆς πειθοῦς.

Ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὸ πλάτος ὁλόκληρου τοῦ λόγου του ὁ ρήτορας ἀφήνει ἐντέχνως νὰ φανεῖ ὅτι ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀληθεια, γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ δήμου, γιὰ τὸ καλὸ τῆς πατρίδας· ὅτι καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔδωσε σωστὲς συμβουλές (πβ. Ροδ. 6) καὶ τώρα εἶναι ἀποφασισμένος νὰ διακινδυνεύσει ἀκόμη καὶ τὸ προσωπικὸ του συμφέρον γιὰ τὸ γενικότερο καλὸ (πβ. Γ' Ὀλυνθ. 21).

Πολλὲς φορές, ἐξάλλου, στοὺς συμβουλευτικούς λόγους ὁ ρήτορας ταυτίζει τὸ πρόσωπό του μὲ τὴν πατρίδα του ἢ μὲ τὸ σύνολο τῶν συμπολιτῶν του καὶ θὰ ἦταν μάταιο νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς «ῥήθος τοῦ ὁμιλητῆ» σὲ τέτοιες περιπτώσεις. Στὸν Πανηγυρικό, π.χ., τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰσοκράτη χάνεται ἀπὸ τὰ μάτια μας ἀπὸ τότε πού ἀρχίζει τὸ κύριο μέρος τοῦ λόγου του (παρ. 15) ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπιλόγου (παρ. 287), ὅπου ξαναεμφανίζεται, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ —σὰν καλὸς ρήτορας— τὴ λύπη του, γιατί δὲν μπόρεσε νὰ μιλήσῃ ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητα τοῦ θέματός του, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου του (παρ. 14).

6) Τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου

Στοὺς δικανικοὺς λόγους τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου εἶναι ἓνα ἰσχυρὸ ὄπλο στὰ χέρια τοῦ ρήτορα ἐναντίον τοῦ ἀντιδίκου. Ἐδῶ ὁ ρήτορας προσπαθεῖ νὰ μειώσει τὸν ἀντίπαλο ἠθικὰ στὰ μάτια τῶν δικαστῶν καὶ νὰ τὸν παρουσιάσει ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του: ὅτι δὲν εἶναι τίμιος ἄνθρωπος, οὔτε χρηστὸς πολίτης, οὔτε σέβεται τοὺς θεοὺς οὔτε τηρεῖ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας κ.τ.θ.

Στὸ λόγο τοῦ Λυσία Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, γενικὰ τὸ κύριο βάρος ἀπὸ τὸ «ἦθος τοῦ ἀντιπάλου» πέφτει ἐπάνω στοὺς ὥμους τῶν Τριάντα. Σ' αὐτοὺς «τοὺς πανούργους καὶ τοὺς συκοφάντες» (παρ. 5), γιὰ τοὺς ὁποίους «ἡ ἐκτέλεση ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλιση χρημάτων μεγάλη» (παρ. 7), ποὺ φόνευσαν τὸν Πολέμαρχο «χωρὶς δίκη καὶ ἀπολογία» (παρ. 17), ποὺ ἀπογύμνωσαν τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τείχη (παρ. 40), ποὺ διέπραξαν «τοῦ κόσμου τὰ ἐγκλήματα ἐναντίον τῆς πόλης», ἄρπαξαν περιουσίες καὶ ρήμαξαν σπίτια» (παρ. 83), ποὺ πίστεψαν ὅτι «ἡ δίκη τους ἐξουσία θὰ ἦταν μονιμότερη ἀπὸ τὴν τιμωρία τῶν θεῶν» (παρ. 97).

Ἀλλὰ τὸ σφυροκόπημα εἶναι ἀνελέητο, ὅταν ὁ ρήτορας ἀναφέρεται στὶς συγκεκριμένες πράξεις τοῦ Ἐρατοσθένη καὶ τῶν συνεργατῶν του:

1. «Τὸν ἀδελφό μου τὸν θανάτωσε ὁ Ἐρατοσθένης, μολονότι οὔτε ὁ ἴδιος εἶχε πάθει κανένα κακὸ ἀπὸ αὐτὸν οὔτε τὸν ἀντιλήφθηκε νὰ διαπράττει καμιὰ ἀδικία ἐναντίον τῆς πόλης· ἀπλούστατα, ἤθελε μόνο νὰ ἱκανοποιήσει τὶς παράνομες διαθέσεις του» (παρ. 23).

2. «Πῆραν ἐφτακόσιες ἀπὸ τὶς ἀσπίδες μας, πῆραν ἀσημένια καὶ χρυσὰ νομίσματα πάμπολλα, γάλκινα σκεύη καὶ κοσμήματα, ἔπιπλα καὶ γυναικεῖο ρουχισμὸ σὲ ποσότητες ποὺ ποτέ τους δὲν φαντάζονταν νὰ ἀποχτήσουν, καὶ ἐπιπρόσθετα ἑκατὸν εἴκοσι δούλους (...). Καὶ ὅμως ἔφτασαν σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀπληστίας καὶ αἰσχροκέρδειας, ποὺ ἔδειξαν ἀνοιχτὰ ποιοὶ πραγματικὰ εἶναι: κατὶ χρυσὰ σκουλαρίκια, ποὺ ἔτυχε νὰ φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις μῆκε στὸ σπῖτι ὁ Μηλόβιος, τῆς τὰ ἔβγαλε ἀπὸ τὰ αὐτιά» (παρ. 19).

3. «Αὐτοὶ ἐξόρισαν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τοὺς στὰ μέρη τῶν ἐχθρῶν σας, πολλοὺς τοὺς στέρησαν ἀπὸ ὅλα τὰ νόμιμα πολιτικά τους δικαιώματα, πολλῶν τὶς θυγατέρες, ἐνῶ ἦταν ἑτοιμες γιὰ γάμο, τὶς ἐμπόδισαν» (παρ. 21). (Π6. καὶ παρ. 65, 67, 84, 86, 87, 96).

Στοὺς συμβουλευτικούς, τώρα, λόγους τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου δὲν ἐντοπίζεται εὐθέως καὶ σὲ συγκεκριμένα χωρία, ἀλλὰ διαφαίνεται μέσα σὲ

ὅλο τὸ πλάτος τοῦ λόγου. Ἀνάλογα μὲ τὴν ὑπόθεση ὁ ρήτορας προσπαθεῖ νὰ μειώσει τὸν ἀντίπαλο στηριζόμενος σὲ ὀρισμένες πράξεις ἢ παραλείψεις τοῦ ἢ σὲ φυσικὰ μειονεκτήματά του.

Ἔτσι ὁ Ἰσοκράτης στὸν Πανηγυρικό του, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ Σπάρτη δὲν μπορεῖ οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ ἡγηθεῖ τῶν Ἑλλήνων, κατηγορεῖ σφοδρότατα τοὺς Σπαρτιάτες γιὰ τὶς συμφορὲς ποὺ προκάλεσαν στοὺς Ἕλληνες τὸν καιρὸ τῆς ἡγεμονίας τους (βλ. ἰδιαίτερα τὶς παρ. 110, 111 καὶ 114) καὶ γιὰ τὴν πρόσφατη σύναψη τῆς κατὰπτυστης εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα ποὺ ὑποδούλωσε τὴν Ἑλλάδα στὸν Πέρση μονάρχη (βλ. ἰδιαίτερα τὶς παρ. 115, 116, 124, 125). Καὶ πιὸ κάτω, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ Πέρσες δὲν εἶναι δυσπολέμητοι, στηρίζεται σὲ τεκμήρια ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ δειλία καὶ τὴ νωθρότητά τους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο χωρίο (150):

«Δὲν εἶναι δυνατὸ οἱ ἄνθρωποι, ποὺ ἀνατρέφονται μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ κάτω ἀπὸ τὴν τρομάρα τοῦ δεσποτικοῦ τους πολιτεύματος, νὰ ἔχουν μέσα τους καμμία ἀρετή, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ στήνουν τρόπαια στίς μάχες ἐνάντια στοὺς ἐχθροὺς».

Στὸν Γ' Ὀλυνθιακὸ τοῦ Δημοσθένη, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναζητήσει «ἀντιπάλους», αὐτοὶ εἶναι οἱ ρήτορες - πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ ρήτορα. Αὐτοὶ οἱ «χρηστοὶ ἄνθρωποι» (παρ. 27), ποὺ μὲ τὸ νὰ συμβουλευοῦν πάντα ὅσα ἦταν εὐχάριστα στοὺς Ἀθηναίους (παρ. 22) κατάντησαν τὴν πόλη σὲ κακὰ γάγια (παρ. 3). Αὐτοί, ποὺ ὅπως διαπιστώνει ὁ Δημοσθένης μὲ μιὰ πικρόχολη εἰρωνεία (παρ. 29), ὅ,τι καλὸ ἔκαναν στὴν πόλη εἶναι ὅτι:

«Τὶς ἐπάλξεις τὶς σοβάντισαν, τοὺς δρόμους καὶ τὶς θρύσες τὶς ἐπισκεύασαν καὶ κάτι τέτοιες φλυαρίες, ἐνῶ ἀπὸ αὐτοὺς ἄλλοι ἀπὸ φτωχοὶ ἔγιναν πλούσιοι, ἄλλοι ἀπὸ ἄσημοι σημαίνοντες (...) καὶ ὅσο ὁ πλοῦτος τῆς πόλεως γινότανε λιγότερος, τόσο αὔξανε ὁ δικός των».

Καὶ στὸ λόγο Ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας τῶν Ροδίων, πάλι οἱ ρήτορες - πολιτικοὶ εἶναι οἱ «ἀντίπαλοι» τοῦ Δημοσθένη. Αὐτοὶ ἦταν οἱ «ἐπιτήδειοι» ποὺ ὑποστήριζαν μπροστὰ στὸ λαὸ τῶν Ἀθηναίων τὸ δίκαιο τῶν ξένων (παρ. 25) καὶ ἐργάζονταν ἀντίθετα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πόλεως (παρ. 31), χωρὶς νὰ διστάζουν πολλὰς φορὲς νὰ ἀποβλέπουν καὶ σὲ χρηματικὰ ὀφέλη ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ (παρ. 32). Γι' αὐτό, συμπεραίνει ὁ Δημοσθένης (παρ. 31), στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν νὰ παλέψουν διπλὸ ἀγώνα: αὐτὸν ποὺ διεξάγουν οἱ ἄλλοι λαοὶ ἐναντίον τους, οἱ φανεροὶ ἐχθροὶ τους, καὶ ἐκεῖνον, ποὺ προηγεῖται καὶ εἶναι πιὸ μεγάλος:

νά νικήσουν αυτούς, δηλαδή τους ρήτορες, τους κρυφούς ἐχθρούς, πού ἔργο τους ἔχουν νά πράττουν ἀντίθετα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πόλεως (παρ. 30-31).

γ) Τὸ ἦθος τοῦ ἀκροατῆ

Τὸ τρίτο εἶδος τοῦ ρητορικοῦ ἦθους ἀφορᾷ τὸ χαρακτηῖρα τοῦ ἀκροατῆ. Συνήθως ὁ ὁμιλητὴς εἶτε ἐπαινεῖ τοὺς ἀκροατές του, εὐθέως ἢ ἐμμέσως, εἶτε ψέγει τὴν ἀντίπαλη παράταξη ἢ τὴν ἀντίθετη ἄποψη, εἶτε προσπαθεῖ νά φανεῖ οἰκεῖος πρὸς τὸ ἀκροατήριό του. Ἐδῶ πρέπει ὁ ρήτορας νά προσαρμόζει τὸ λεκτικό, τὸ ὕφος καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία του πρὸς τὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν πνευματικὴ στάθμη τῶν ἀνθρώπων πού τὸν ἀκοῦνε καὶ γενικὰ ὀφείλει νά μὴ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ «πρέπον».

Ὁ Λυσίας σὲ πολλὰ χωρία τοῦ λόγου του Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη βρίσκει κατάλληλες εὐκαιρίες γιὰ νά ἐκφράσει τὴ συμπάθειά του πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πού δεινοπάθησαν ἀπὸ τὰ κακουργήματα τῶν ὀλιγαρχικῶν καθὼς καὶ τὴν ἐκτίμησή του πρὸς τὸ δημοκρατικὸ λαὸ πού τώρα τὸν ἀκοῦει —τοὺς δικαστὲς καὶ τοὺς λοιποὺς Ἀθηναίους (βλ. ἰδιαίτερα τίς παρ. 66, 67, 87). Στὸ χωρίο ὅμως τῆς παρ. 73 ὁ ρήτορας ἀναφέρεται εὐθέως στὸ ἦθος τῶν ἀκροατῶν του καί, κολακεύοντάς τους γιὰ τὸ δημοκρατικὸ τους φρόνημα, υπογραμμίζει ὅτι σχεδὸν ὅλοι τους ἐκδήλωσαν ἔντονα τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τίς προτάσεις πού τοὺς ἔκανε ὁ Θηραμένης στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς ἀρχῆς τῶν Τριάντα τυράννων. Λέει:

«Ἐσεῖς ὅμως, παρ' ὅλο πού θρискόσασταν κάτω ἀπὸ τέτοια πίεση, δείχνατε μὲ τίς φωνές σας ὅτι δὲ σκοπεύετε νά δεχτεῖτε τίς προτάσεις τους. Γιατί ξέρατε ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα εἴχατε συγκεντρωθεῖ γιὰ νά αποφασίσετε γιὰ τὴ δουλεία ἢ τὴν ἐλευθερία σας» (παρ. 73). Πβ. καὶ παρ. 75).

Ἐδῶ χρειάζεται νά ἔχουμε ὑπόψη μας τὸ δίδαγμα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι ὅλοι πείθονται σε ὅ,τι εἶναι συμφέρον καὶ τὸ νά προσπαθεῖ κανεὶς νά διασώσει τὸ ὑφιστάμενο πολίτευμα εἶναι ὁπωσδήποτε συμφέρον.

Στὸν Πανηγυρικὸ τοῦ Ἰσοκράτη τὸ ἦθος τοῦ ἀκροατῆ ἐκφράζεται ἔμμεσα μὲ τὸν ἔπαινο τῆς παλιᾶς καὶ τῆς σύγχρονης Ἀθήνας: Γιὰ τὰ ὑλικά καὶ τὰ πνευματικά ἀγαθὰ πού μοίρασε σ' ὅλους τοὺς Ἑλλήνες ἀδιακρίτως (παρ. 27 - 51), γιὰ τοὺς παντοειδεῖς ἀγῶνες τῆς πρὶν τὰ Μηδικὰ (παρ. 52 - 81), γιὰ τὰ περίλαμπρα κατορθώματά της στοὺς Περσικοὺς πολέμους (παρ. 82 - 99), γιὰ τὴ σωστή καὶ δίκαιη ἐβδόμη-ντάχρονη ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία (παρ. 100 - 109) σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν

δλέρια ἡγεμονία τῆς Σπάρτης (110 - 128)· ἀκόμη, μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι τόσο ἄσθηστο φωλιάζει μὲς στὶς ψυχὲς τῶν σύγχρονων Ἀθηναίων τὸ μίσος γιὰ τὸ βάρβαρο λαὸ τῆς Ἀσίας, ὥστε νὰ νιώθουν εὐλογα τὴν ἐπιθυμία νὰ γράψουν καὶ ἐκεῖνοι ὁμηρικὲς ἐποποιεῖς, τώρα ποὺ παρουσιάζεται ἡ κατάλληλη εὐκαιρία (παρ. 156 - 166).

Στὸν Γ' Ὀλυνθιακὸ τοῦ ὁ Δημοσθένης ὄχι μόνον δὲν ἐπαινεῖ καὶ δὲν κολακεύει, ἀλλὰ ἐμφανίζεται δριμύς πρὸς τοὺς ἀκροατές του. Τοὺς κατηγορεῖ ὅτι «ἄφησαν τὴν κατάστασι νὰ τοὺς ξεφύγει ἀπὸ τὰ χέρια» (παρ. 3), ὅτι δὲν ἐκμεταλλεύτηκαν τὴν εὐκαιρία ποὺ τοὺς δόθηκε, ὅταν ὁ Φίλιππος (τὸ 352 π.Χ.) ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦ Ἡραίου Τείχους (παρ. 4-5), ὅτι μὲ τὴν τακτικὴ αὐτὴ ἀφήνουν νὰ φανεῖ ὅτι χειρίζονται τὰ στρατιωτικά τους ζητήματα πρὸς ὄφελος τοῦ Φιλίππου (παρ. 6) καὶ ἔτσι τώρα ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ μὴν ἀπομείνει ἄλλο, παρὰ νὰ στραφεῖ ἐκεῖνος εὐθέως ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας (παρ. 9).

Ἀλλὰ (διορθώνει) ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν ὄχι γιατί οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἔχουν τὴν ἐξυπνάδα νὰ ἀντιλαμβάνονται σωστὰ τὰ θέματα, ἀλλὰ γιατί δὲν εἶναι σὲ θέσι νὰ μεταβάλλουν σὲ πράξι τίς συμβουλές (παρ. 15). Ἴσως ἐπειδὴ παρασύρονται ἀπὸ κακοὺς συμβούλους καὶ δὲν προτιμοῦν τὰ σωστὰ ἀπὸ τὰ εὐχάριστα (παρ. 18), ἴσως ἐπειδὴ οἱ εὐχὲς καὶ οἱ ἐπιθυμίες τοὺς ὀδηγοῦν στὴν αὐταπάτη (παρ. 19). Ἀλλὰ (τακτοποιεῖται ὁ ρήτορας) αὐτὰ δὲν ταιριάζουν σὲ φρόνιμους καὶ γενναίους ἄντρες (παρ. 20), ποὺ ἔχουν ὑποχρέωσι νὰ παραδειγματιστοῦν ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ φρόνημα καὶ τὰ λαμπρὰ κατορθώματα τῶν προγόνων τους (παρ. 21 - 26) καὶ ἔτσι νὰ ὀδηγηθοῦν στὴ λήψη σωστῶν ἀποφάσεων «ὅπως ἀρμόζει σὲ Ἀθηναίους» (παρ. 33).

Ἡ δριμύτητα τῶν λόγων καὶ τὸ κατηγορητήριο αὐτὸ τοῦ Δημοσθένη δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητα ἐδῶ οὔτε σημαίνουν πὼς ὁ ρήτορας ἀγνοεῖ τοὺς κανόνες τῆς τέχνης του. Ἀντίθετα εἶναι δικαιολογημένα, γιατί αὐτὰ στηρίζουν τὸ κέντρο βάρους τοῦ λόγου: νὰ ἀφυπνιστοῦν ἐπιτέλους οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τὸ λήθαργο καὶ νὰ ἀναλάβουν δράσι ἐναντίον τοῦ Φιλίππου. Καὶ εἶναι καὶ ἐντεχνα εἰπωμένα, ὥστε νὰ μὴν προκαλοῦν τὴν ἀγανάκτησι τοῦ κόσμου. Αὐτὸ ὑποδηλώθηκε καὶ πιὸ πάνω, ἀλλὰ τὸ βλέπει κανεὶς καὶ σὲ ρητὲς ἐκφράσεις τοῦ Δημοσθένη: Σὲ μιὰ προδιόρθωσι (παρ. 21) λέει:

«Καὶ ἂν προτίμησα νὰ διατυπώσω μιὰ διαφορετικὴ γνώμη, δὲν τὸ ἔκανα γιὰ νὰ ἐνοχλήσω μερικὸν ἀπὸ σᾶς. Δὲν εἶμαι οὔτε τόσο ἄμυαλος, οὔτε τόσο κακορίζικος (...). Θαρρῶ ὅμως πὼς ὁ ἄξιος πολίτης πρέπει νὰ προτιμᾷ νὰ λέει ἐκεῖνα ποὺ σώζουν τὴν πολιτεία, παρὰ ἐκεῖνα ποὺ σᾶς εὐχαριστοῦνε».

Φαίνεται ακόμη και από την αποσιώπηση της παρ. 27, αλλά κυρίως από τα τελευταία λόγια του ρήτορα (παρ. 36):

«Εἶπα σχεδὸν ὅλα ὅσα ἐνόμιζα πὼς ἐσύμφερε νὰ πῶ. Ἐσεῖς ἅς ἀποφασίσετε ὅ,τι ἀποδειχθεῖ ὠφέλιμο στὴν πόλη καὶ σὲ ὅλους σας».

Ἀνάλογα σχόλια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὰ λόγια τοῦ Δημοσθένη πρὸς τοὺς Ἀθηναίους στὸ λόγο του Ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας τῶν Ροδίων. Καὶ ἐκεῖ εἶναι περίπου τὸ ἴδιο ὁριμὸς πρὸς τοὺς ἀκροατές του. Καὶ ἐκεῖ διαπιστώνει πὼς ἡ δυσκολία του ἔγκειται στὸ νὰ πείσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ κάνουν πράξη ὅσα τοὺς λέει ὁ ρήτορας καὶ τοὺς ὑπαγορεύει τὸ καθῆκον τους πρὸς τὶς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις. Καὶ τὸ καθῆκον τους εἶναι νὰ πολεμᾶνε γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ δικαίου, χωρὶς νὰ λογαριάσουν τὶς συνέπειες (παρ. 8). Γιατί καὶ ἡ ἱστορία τους (παρ. 23) καὶ τὰ κατορθώματα τῶν προγόνων τους (παρ. 35) τοὺς ἔχουν καθιερώσει ὡς προασπιστὲς τῆς ἐλευθερίας ὅλων τῶν Ἑλλήνων (παρ. 30). Ἔτσι, παρὰ τὸ διπλὸ ἀγῶνα ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν —καὶ μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς καὶ μὲ τοὺς κακόβουλους ρήτορες ποὺ τοὺς παροτρύνουν σὲ ἀδράνεια (παρ. 31) —πρέπει νὰ ἀναλάβουν ἀγῶνα στὴ Ρόδο (παρ. 28), γιατί θὰ εἶναι ντροπὴ νὰ φοβηθοῦν βάρβαρο ἄνθρωπο καὶ μάλιστα γυναίκα, ἀφοῦ πολλὲς φορὲς ἔχουν νικῆσει τὸ βασιλιά τῆς Περσίας καὶ καμιά φορὰ δὲν ἔχουν νικηθεῖ οὔτε ἀπὸ αὐτὸν οὔτε ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς δούλους του» (παρ. 23).

Τὰ ρητορικὰ ἤθη παρέχουν πολλὲς δυνατότητες γιὰ διδακτικὴ ἐκμετάλλευση κυρίως ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς δράσεως τῶν προσώπων.

7. ΤΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΠΑΘΗ

Τὰ ρητορικὰ πάθη εἶναι συγκινησιακὲς καταστάσεις τῆς ψυχῆς, ποὺ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικὰ καὶ τὶς κρίσεις τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι ὁ ρήτορας χρειάζεται νὰ φροντίζει γιὰ τὰ μέσα τῆς πειθοῦς ἐξίσου: καὶ γιὰ τὸ πῶς θὰ κάνει τὸ λόγο του ἀφοπλιστικὸ λογικὰ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πῶς θὰ φέρει τοὺς ἀκροατές του σὲ τέτοια ψυχικὴ κατάσταση, ὥστε ὅχι μόνο νὰ σκέπτονται ὅπως ὁ ρήτορας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀγαποῦν ἢ νὰ μισοῦν ὅ,τι ἐκεῖνος φαίνεται πὼς ἀγαπᾷ ἢ μισεῖ, καὶ μάλιστα στὸν ἴδιο βαθμό. Γιατί, λέει, «τὰ ἴδια πράγματα ἀλλιῶς τὰ βλέπει κάποιος ποὺ συμπαθεῖ καὶ ἀλλιῶς κάποιος ποὺ δὲ διάκειται εὐμενῶς».

Ἔτσι, μὲ τὸ «πάθος» ὁ ρήτορας ἐπιδιώκει νὰ προσδώσει στίς ψυχὲς τῶν ἀκροατῶν του συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια γιὰ τὸν πελάτη του ἢ γιὰ τὶς ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζει καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ τοὺς κάνει νὰ ταχθοῦν μὲ τὸ μέρος του.

Ὁ «τόπος» τῶν ρητορικῶν συγκινήσεων εἶναι ὁ ἐπίλογος, ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἓνας ἐπιτήδειος ρήτορας δὲν κρατάει ὅλο τὸ πάθος γιὰ τὸ τέλος τοῦ λόγου του: Μὲ ἐντεχνο τρόπο ἀφήνει σιγὰ σιγὰ νὰ ἐνσταλάξουν ἀσυνειδήτως στὶς ψυχὲς τῶν ἀκροατῶν τοῦ ἢ ὀργή, ὁ φόβος, ἡ ἐκπληξή καὶ ἡ ἀγανάκτησή τους, ὥστε ὅταν θὰ φτάσουν στὸν ἐπίλογο νὰ εἶναι ψυχολογικά ἐτοιμοὶ νὰ υἱοθετήσουν τὶς ἀπόψεις τοῦ χωρὶς σκεπτικισμό.

Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀποσαφηνιστεῖ καὶ κάτι ἄλλο: Τὸ «πάθος» καὶ τὸ «ῥῆθος» συχνὰ βρίσκονται σὲ στενὴ συνάφεια μεταξύ τους μέσα στό λόγο. Γι' αὐτὸ καὶ μερικοὶ ρητοροδιδάσκαλοι τὰ θεωροῦν ὡς δυὸ διαφορετικὲς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου πράγματος, τῆς ψυχικῆς δηλαδὴ διαθέσεως στὴν ὁποία καὶ τὰ δυὸ στοχεύουν.

Μὲ βάση τὶς δυὸ διευκρινίσεις αὐτὲς καὶ ἔχοντας ὑπόψη ὅτι τὰ κυριότερα χαρακτηριστικὰ τοῦ πάθους στὴ ρητορεία εἶναι: ἀγάπη, μίσος, φόβος, ὀργή, ντροπή, οἶκτος, ἀγανάκτηση, φθόνος, ζήλοτυπία, πού ὁδηγοῦν τελικὰ στὴ συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια, πρέπει νὰ ἀνιχνεύσει κανεὶς τὶς συγκινησιακὲς καταστάσεις τῆς ψυχῆς, τὶς ὁποῖες ἐπιδιώκουν οἱ ρήτορές μας στὰ τέσσερα σχολικὰ μας κείμενα.

Ἐπὶ ὁ Λυσίας ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου τοῦ Ἐναντίον τοῦ Ἑρατοσθένη διερωτᾷται «τί εἶδους ἄραγε ἔχθρα ἔτρεφαν ἀπέναντι στὴν πόλιν οἱ Τριάντα πού τόλμησαν νὰ διαπράξουν τόσο φοβερά καὶ τόσο πολλὰ ἐγκλήματα ἐναντίον τῆς» (παρ. 1 - 2), καὶ τώρα «ἔχουν φτάσει σὲ τέτοιο βᾶθμὸ θράσους, ὥστε νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν ἔχουν πράξει τίποτε κακὸ ἢ ἀνέντιμο» (παρ. 22), τὴ στιγμὴ πού ἔφτασαν στό σημεῖο «νὰ ἀρπάζουν ἀπὸ τὰ αὐτιά τῆς γυναίκας τοῦ Πολέμαρχου τὰ σκουλαρίκια πού φοροῦσε» (παρ. 19).

Καὶ πιὸ κάτω (παρ. 70), μιλώντας γιὰ τὸ Θηραμένη, λέει στοὺς δικαστές: «αὐτὸς σᾶς ἔπεισε νὰ προβεῖτε σὲ ἐνέργειες πού ὡς τότε κανεὶς οὔτε ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς σας ἀνάφερε οὔτε ἀπὸ τοὺς συμπολίτες σας περιέμενε». Γι' αὐτὸ (παρ. 79 - 80):

«Τώρα, πού ἔχετε μπροστά σας μιὰ εὐκαιρία, δὲ σᾶς ἐπιτρέπεται νὰ δεῖξετε διάθεση συγγνώμης καὶ συμπάθειας: πρέπει νὰ τιμωρήσετε καὶ τὸν Ἑρατοσθένη καὶ τοὺς συνεργάτες του. Ὅχι, ὅταν πολεμάτε, νὰ εἴστε δυνατότεροι ἀπὸ τοὺς πολιτικούς σας ἀντιπάλους· καὶ οὔτε νὰ αἰσθάνεστε εὐγνωμοσύνη γιὰ ὅσα αὐτοὶ ὑπόσχονται ὅτι θὰ πράξουν καὶ ὄχι ὀργὴ γιὰ ὅσα ἔχουν πράξει».

Λίγο πιὸ κάτω ἀκόμη (παρ. 90 - 91) θέτει τοὺς συμπολίτες τοῦ ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν τους:

«Εἶναι χρέος σας νὰ δηλώσετε ποιά εἶναι ἡ ἀποψή σας γι' αὐτὰ τὰ θέματα. Ἄν τὸν καταδικάσετε, θὰ διαπιστώσουν ὅλοι ὅτι ἐξακολοθεῖτε νὰ εἴστε ἀγανακτισμένοι μὲ τίς πράξεις τους· ἂν τὸν ἀθωώσετε, θὰ πιστέψουν ὅλοι ὅτι ἐπιδιώκετε τοὺς ἴδιους στόχους μ' αὐτούς! (...). Σᾶς συμβουλεύω λοιπὸν νὰ μὴν καταδικάσετε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ σας ἀθωώνοντας αὐτοὺς ἐδῶ».

Καὶ ὅσο ὁ λόγος πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος του τόσο ἡ προσπάθεια τοῦ ρήτορα γιὰ αὐξησὶν τοῦ πάθους μεγαλώνει:

«Αὐτοὶ (...) μεγάλωσαν τίς ἰδιωτικές τους περιουσίες, ἐνῶ σεῖς, μὲ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, τίς ἔχετε ἐλαττώσει» (παρ. 93).

«Σκεφθεῖτε ὅτι τότε σᾶς ἐξουσίαζαν αὐτοὶ οἱ πανάθλιοι· σκεφθεῖτε ὅτι τώρα ἀσκειτε τὰ πολιτικά σας δικαιώματα (...). Καὶ θυμηθεῖτε τοὺς ξένους μισθοφόρους, πού αὐτοὶ εἶχαν ἐγκαταστήσει στὴν ἀκρόπολη, γιὰ νὰ περιφρουροῦν τὴ δική τους ἐξουσία καὶ τὴ δική σας δουλεία (παρ. 94).

«Γιὰ ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ αἰσθανθεῖτε τόση ὀργή, ὅση καὶ τὸν καιρὸ τῆς ἐξορίας σας, καὶ θυμηθεῖτε καὶ ὅσα ἄλλα δεινὰ ὑποφέρατε ἀπὸ αὐτοὺς (...)» (παρ. 96).

Καὶ στὸ τέλος τοῦ λόγου του ὁ ρήτορας φτάνει στὸ ἀποκορύφωμα τῆς «παθοποιίας» ἐπικαλούμενος τοὺς νεκροὺς (παρ. 100):

«Φαντάζομαι ὅτι μᾶς ἀκοῦνε τὴ στιγμή αὕτη καὶ ὅτι θὰ σᾶς παρακολουθοῦν νὰ ρίχνετε τὴν ψῆφον σας, πιστεύοντας καὶ αὐτοὶ ὅτι, ὅσοι τυχόν ἀπὸ σᾶς ἀθωώσετε τοὺς ἐνόχους, θὰ ἔχετε καταδικάσει σὲ θάνατον αὐτοὺς τοὺς ἴδιους, ἐνῶ ὅσοι θὰ τιμωρήσουν τοὺς ἐνόχους, θὰ πάρουν ἐκδίκησιν γι' αὐτούς».

Στὸν Πανηγυρικὸ τὸ πάθος εἶναι ἀκόμῃ πιὸ σφριχτὰ συνυφασμένο μὲ τὸ ἥθος τοῦ ἀντιπάλου. Πράγματι αἰσθάνεται κανεὶς ὀργή καὶ ἀγανάκτησιν, ὅταν ἀκοῦει τὸ ρήτορα νὰ ἀναλύει μὲ ἀλλεπάλληλες ἐρωτήσεις σὲ ποιοὺ βαθμὸν καταπίεσεως καὶ σατραπισμοῦ ἔφτασε γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ Πέρσης μονάρχης (παρ. 121):

«Μήπως δὲν ἔκανε ὅ,τι ἤθελε στὸν πόλεμον; Δὲν ὑπαγόρευσε αὐτὸς τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης καὶ δὲ ρυθμίζει καὶ σήμερον τὴ γενικὴ πολιτικὴ κατὰστασιν; Δὲν τρέχουμε σ' ἐκεῖνον, σὰν νὰ εἶναι ἀφεντικὸ μας, ὅταν εἶναι νὰ κατηγορήσουμε ἢ μιὰ πόλιν τὴν ἄλλην; Δὲν τὸν ἀποκαλοῦμε Μεγάλον Βασιλέα, σὰν νὰ εἴμαστε στὰ χέρια του αἰχμάλωτοι; Καὶ ὅταν πολεμοῦμε μεταξύ μας, ἐλπίδες σωτηρίας δὲ στηρίζουμε σ' ἐκεῖνον, πού μὲ μεγάλῃ του χαρὰ ὅλους θὰ μᾶς ἐξόντωνε;».

Καὶ πιὸ κάτω ὁ Ἰσοκράτης προτείνει (παρ. 122 - 123):

«Ἀφοῦ νιώσουμε ἀγανάκτηση γιὰ τὴ σημερινή κατάντια μας, νὰ ἐπιζητήσουμε φιλότιμα τὴν ἀνασύσταση τῆς ἡγεμονίας μας. Ἀκόμα νὰ ἀποδώσουμε μομφή στοὺς Σπαρτιάτες (...), ποὺ τόσο πολλοὺς παράδωσαν στὰ χέρια τῶν βαρβάρων (...), ποὺ δὲν τοὺς φτάνει μόνο νὰ ρημάζονται στοὺς φόρους, νὰ βλέπουν τὶς ἀκροπόλεις τοὺς νὰ τὶς κατέχουν οἱ ἐχθροί, ἀλλὰ (...) δέχονται καὶ μαρτύρια σωματικά ἀκόμα φοβερότερα ἀπὸ ὅσα οἱ σκλάβοι ποὺ τοὺς ἀγοράζουμε μὲ χρῆμα».

Ἀνάλογα συναισθήματα δοκιμάζει κανεὶς καὶ ὅταν διαβάσει τὴν ἐνότητά γιὰ τὸ ἀδιάλλακτο μίσος τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Πέρσες (παρ. 155 - 159), ὅπου ὁ Ἰσοκράτης ἀναφέρει ὅτι καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου τὰ χρησιμοποιοῦν στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τοὺς οἱ Ἀθηναῖοι «γιὰ νὰ κρατοῦνε στὴν ψυχὴ τοὺς ἄσθηστο τὸ μίσος τὸ παλιὸ γιὰ τοὺς βαρβάρους καὶ νὰ νιώθουν τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπιτελέσουν καὶ αὐτοὶ παρόμοια κατορθώματα μὲ τοὺς προγόνους τοὺς» (παρ. 159).

Τὸ πάθος ὅμως φτάνει στὴν ἀποκορύφωσή του στὸν ἐπίλογο τοῦ Πανηγυρικοῦ. Ἐκεῖ (παρ. 181 - 184) εἶναι ποὺ μιλάει ὁ Ἰσοκράτης γιὰ ἀγανάκτηση καὶ γιὰ ἐκδίκηση ποὺ πρέπει οἱ Ἕλληνες νὰ πάρουν ἀπὸ τοὺς Πέρσες γιὰ τὰ παθήματα τοῦ παρελθόντος, γιὰ ντροπὴ ποὺ πρέπει νὰ αἰσθάνονται ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐξευτελισμοὺς τοὺς, γιὰ φθόνο ποὺ πρέπει νὰ φουντώνει μέσα τοὺς ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐξουσίας τῶν βαρβάρων καί, ἀκόμη, (παρ. 186) γιὰ φήμη καὶ γιὰ δόξα ἀπὸ ἓναν ἀγώνα ἱερὸ καὶ πῦρ μεγάλο ἀπὸ τὸν Τρωικὸ πόλεμο!

Στὸν Γ' Ὀλυνθιακὸ δύο εἶναι τὰ συναισθήματα ποὺ κυριαρχοῦν στὴν ψυχὴ τοῦ Δημοσθένη: μίσος γιὰ τὸ Φίλιππο καὶ ἀγανάκτηση γιὰ τὴν ἀδράνεια τῶν Ἀθηναίων. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ «πάθη» τὸ νιώθει κανεὶς ἔντονα, ὅταν διαβάσει τὶς ἀλλεπάλληλες ρητορικὲς ἐρωτήσεις τῶν παρ. 16-17:

«Δὲν κατέχει κιόλας ὅλα τὰ ὄχυρά μας ὁ ἄνθρωπος αὐτός; Καὶ ἂν καταλάβει καὶ τὴν Ὀλυνθο, δὲ θὰ ὑποστοῦμε τὶς χειρότερες ἀπὸ ὅλους ταπεινώσεις; Δὲν τὸν πολεμοῦνε τώρα ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ἔχομε ὑποσχεθεῖ ὅτι θὰ τοὺς βοηθήσουμε; Δὲν εἶναι αὐτός ὁ ἐχθρὸς μας; Ὅ,τι κακὸ καὶ ἂν ποῦμε δὲν τοῦ ταιριάζει;».

Τὴν ἀγανάκτησή του, ἐξάλλου, γιὰ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴ νωθρότητα τῶν Ἀθηναίων τὴν ἀφήνει ὁ ρήτορας νὰ ξεχειλίσει στὴν παρ. 31, ὅπου διαπιστώνει τὸ κατάντημα στὸ ὁποῖο ὁδήγησαν τὸ λαὸ οἱ ὀπαδοὶ τῆς φιλειρηνικῆς παρατάξεως:

«Σεῖς, ὁ δῆμος, ἀπογυμνωμένοι ἀπὸ τὴ δύναμή σας, χωρὶς χρήματα,

χωρίς συμμάχους καταντήσατε υπηρέτες, άνθρωποι τῆς προσκολλητέως (...), καὶ τὸ πιὸ ἐξωφρενικό, τοὺς χρωστᾶτε καὶ χάρη ἂν σᾶς δώσουν αὐτὰ ποὺ σᾶς ἀνήκουν» (παρ. 31).

Καὶ ἔχοντας συναίσθηση ὁ ρήτορας γιὰ τὰ βαριά λόγια ποὺ ξεστόμισε καταλήγει:

«Δὲ σᾶς ἀρέσει ἡ παρρησία. Ἐγὼ τουλάχιστον ἐκπλήσσομαι ποὺ μὲ ἀφήσατε νὰ πῶ καὶ αὐτὰ ποὺ τώρα εἶπα» (παρ. 32).

Στὸ λόγο Ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων δὲ θὰ βρεῖ κανεὶς τόσο ἔντονα συναισθήματα σὰν ἐκεῖνα ποὺ κυριαρχοῦν στὸν Γ' Ὀλυμπιακό. Τὸ θέμα ἐδῶ εἶναι πῶς θὰ παρακινήθουν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ ἐπέμβουν στὴ Ρόδο. Καὶ ὁ Δημοσθένης τοὺς ἐπισημαίνει ρητὰ πῶς θὰ ἦταν ντροπὴ καὶ ἀνανδρία (παρ. 28) νὰ μὴ βοηθήσουν «τὶς δημοκρατίες ποὺ ἀτύχησαν» (παρ. 21). Τοῦ προκαλεῖ μάλιστα κατάπληξη, λέει, (παρ. 19) ποὺ κανεὶς τοὺς δὲ θεωρεῖ ὅτι μαζὶ μὲ τὶς δημοκρατίες αὐτὲς «κινδυνεύει καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀθηναϊκὸ πολίτευμα).

Ἡ ἐντυπωσιακότερη ὁμως ἔξαρση τοῦ πάθους στὸ λόγο αὐτὸ βρίσκεται στὸν ἐπίλογό του:

«Νὰ ἐνεργήσετε μὲ τρόπο ἀντάξιο τῆς πόλης μας, ἀναλογιζόμενοι μὲ πόση εὐχαρίστηση ἀκούτε ὅταν κάποιος ρήτορας ἐπαινεῖ τοὺς προγόνους σας καὶ ἀνιστορεῖ τὰ κατορθώματά τους καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ τρόπαια. Νὰ θεωρεῖτε λοιπὸν ὅτι οἱ πρόγονοί σας ἔστησαν αὐτὰ τὰ τρόπαια ὅχι γιὰ νὰ τὰ θαυμάζετε, μὰ γιὰ νὰ μιμεῖστε τὶς ἀρετὲς ἐκείνων ποὺ τὰ ἔστησαν» (παρ. 35).

Β' ΜΕΡΟΣ

Στόχος τοῦ ρήτορα εἶναι νὰ πείσει. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει αὐτό, πρέπει νὰ κάνει τὰ μηνύματά του νὰ «περάσουν» ὅσο γίνεται ἀνετότερα στὸ μυαλὸ (λογικὰ ἐπιχειρήματα) καὶ στὴν ψυχὴ (ρητορικά ἤθη καὶ πάθη) τοῦ ἀκροατῆ ἢ τοῦ ἀναγνώστη. Γιὰ ἓνα τέτοιο πέρασμα ὁ ρήτορας θὰ βοηθηθεῖ ἀπὸ ὅλους τοὺς τρόπους καὶ τὰ τεχνικὰ μέσα ποὺ τοῦ προσπορίζει τὸ καθένα ἀπὸ τὰ πέντε μέρη τῆς ρητορικῆς τέχνης: ἡ **εὐρεση**, ἡ **τάξις**, τὸ **ὕφος**, ἡ **μνήμη** καὶ ἡ **ὑπόκρισις**. Ἐδῶ ἐμεῖς θὰ σταθοῦμε στὸ ὕφος καὶ ἰδιαίτερα στὸ τέταρτο στοιχεῖο του, τὸν «κόσμο» καὶ θὰ ἐξετάσουμε πέντε ἀπὸ τὰ σχήματα λόγου: τὴν **ἀντίθεση**, τὴν **ὑπόσταση**, τὸ **πολυσύνδετο** σχῆμα, τὸ **ἀσύνδετο** σχῆμα καὶ τὶς **ἐρωτήσεις**.

Στὴν ἐπιλογή αὐτὴ ὁδηγοῦν δύο παράγοντες: τὸ ὅτι τὰ σχήματα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα καὶ τὸ ὅτι κατὰ τὴ μετάφραση στὰ νέα ἑλλη-

νικά αυτά θίγονται λιγότερο από τὰ ἄλλα. Αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἰδιαίτερα, ἀφοῦ ὁ λόγος περιορίζεται στὰ μεταφρασμένα κείμενα.

1. ΑΝΤΙΘΕΣΗ

Ἡ ἀντίθεση ὑπάρχει, ὅταν ἀντιτίθενται δύο ἔννοιες ἢ δύο γραμματικοὶ τύποι ἢ ὅταν συντρέχουν καὶ τὰ δύο αὐτά.

Τὸ σχῆμα τῆς ἀντίθεσης προσφέρει στὸ λόγο ἐνάργεια καὶ κάλλος καὶ κάνει τὶς ἰδέες πιὸ σαφεῖς, τὰ συναισθήματα πιὸ ἔντονα καὶ τὶς εἰκόνες πιὸ ζωνεῖς. Καθὼς βάζει σὲ ἀντιπαράθεση τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα τοῦ ρήτορα, συντελεῖ στὴν οἰκοδόμησιν τῆς ἐπιχειρηματολογίας· γι' αὐτὸ καὶ συναντᾶται συχνότερα στὴν Ἀπόδειξιν.

Στὸ σχῆμα τῆς ἀντίθεσης διακρίνουμε τρεῖς μορφές: τὴν «᾽Αρση-Θέση», τὴ «Συμπλεκτικὴ ἀναίρεση» καὶ τὴν «πραγματικὴ ἀντίθεση».

α) «᾽Αρση - Θέση»

Ἡ ἀντίθεση τῆς μορφῆς «᾽Αρση - Θέση» εἶναι ἡ πιὸ συνηθισμένη καὶ ἀπαντᾷ μὲ τοὺς ἀκόλουθους τύπους (Α-Θ):

᾽Οχι - ἀλλὰ (μὰ) ᾽Οχι - ἀλλὰ (μὰ) καὶ

Δὲν - ἀλλὰ (μὰ) Δὲν - ἀλλὰ (μὰ) καὶ

᾽Οχι - παρὰ

Δὲν - παρὰ

᾽Οχι - μόνο

Δὲν - μόνο

– «᾽Οχι ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φαυλότητά του» (Ἐρατ. 78).

– ᾽Οχι ἀπὸ πλεονεξία, μὰ γιὰ νὰ τὶς φυλᾶνε καὶ νὰ τὶς προστατεύουν. (Πανηγ. 107).

– «Δὲν κολάκευαν τὸ βάρβαρο..., ἀλλὰ ἀνταγωνίζονταν ποιὸς θὰ συντελέσει περισσότερο...» (Πανηγ. 85).

Συχνὰ ὅμως ἡ ἀντίθεση τῆς μορφῆς «᾽Αρση - Θέση» παρουσιάζεται καὶ μὲ ἀντίστροφο τύπο (Θ-Α):

– «Νὰ εἶναι στρατηγοὶ καὶ ὄχι οἱ τύραννοί τους, ἡγέτες καὶ ὄχι ἀφεντικά» (Πανηγ. 80).

– «Εἶναι γραμμμένη βέβαια στὶς συνθήκες, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει πραγματικὰ στὶς πολιτείες», ἐνν. ἡ εἰρήνη καὶ ἡ αὐτονομία (Πανηγ. 115).

– «Νὰ ἔχει στὸ νοῦ τοῦ ὅσα εἶναι ἐναντίον μας καὶ ὄχι ὅσα εἶναι πρὸς ὄφελός μας». (Ροδ. 11).

Γενικά ἡ «ἄρση - θέση» κάνει τὰ νοήματα πιὸ καθαρά, περισσότερο ἀντιληπτά, καὶ ταυτόχρονα δίνει ἔμφαση στὸ μέλος ἐκεῖνο τῆς ἀντίθεσης ποὺ ὁ ρήτορας θέλει νὰ τονίσει περισσότερο. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ὕπαρξή αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης καὶ στὶς περιπτώσεις ἀκόμα ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες λογικὰ φαίνεται περιττὸ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μέλη της, π.χ.:

– «Δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγεις τὰ θέματα... ἀλλὰ νὰ προσπαθεῖς...» (Πανηγ. 8).

– «Ἀπευθύνομαι σ’ ἐκείνους ποὺ δὲ θὰ δεχτοῦν τίποτα, ἀλλὰ θὰ δυσανασχετήσουν» (Πανηγ. 12).

Ἄλλες φορές ὅμως τὸ ἓνα μέλος τῆς ἀντίθεσης δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐκφράσει μόνον τοῦ τὴν πλήρη σκέψη τοῦ ρήτορα. Ἡ ἄρση μιᾶς συγκεκριμένης ἔννοιας δὲν ἐπάγεται ὅπωςδήποτε καὶ τὴ θέση τῆς ἀντίθετης της. Γι’ αὐτὸ ὁ ρήτορας προσδιορίζει μὲ μιὰ «θέση» ἢ «ἄρση» τὴ συγκεκριμένη ἀντίθετη ἔννοια. Π.χ.:

– «Δὲν στενοχωριόταν..., ἀλλὰ ἀντίθετα χαιρόταν» (Ἑρατ. 32).

– «Ὁχι γιὰ τὸ δικό σας συμφέρον ἀλλὰ γιὰ τὸ δικό τους» (Ἑρατ. 51).

– «Δὲν ἀπόβλεπαν σὲ κομματικὰ ὀφέλη, ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦσαν μόνον τοῦ συνόλου τὰ συμφέροντα» (Πανηγ. 79).

– «Ὁχι διότι δὲν τὴν ἐκτιμᾶτε ὀρθά, ἀλλὰ διότι δὲ θέλετε νὰ πράξετε ὅ,τι ἐπιβάλλεται» (Γ’ Ὀλυνθ. 3).

Περισσότερο ἀποδοτικὸ εἶναι τὸ σχῆμα αὐτὸ ὅταν εἶναι σύνθετο:

– «Ὁχι γιατί δὲν ξέρουμε... ξέρουμε, ἀλλὰ τὸ βρίσκουμε πιὸ ἐντιμὸ νὰ... παρὰ...» (Πανηγ. 53).

– «Οἱ πρόγονοί σας ἔστησαν αὐτὰ τὰ τρόπαια ὅχι γιὰ νὰ τὰ βλέπετε καὶ νὰ τὰ θαυμάζετε, μὰ γιὰ νὰ μιμεῖστε τίς ἀρετές» (Ροδ. 35).

6) «Συμπλεκτικὴ ἀναίρεση»

Ἡ «συμπλεκτικὴ ἀναίρεση» εἶναι τὸ γνωστὸ σχῆμα «ἐξ ἀναιρέσεως συμπλεκτικόν» καὶ ἀπαντᾷ μὲ τοὺς ἀκόλουθους τύπους:

Ὁχι μόνο - ἀλλὰ (μὰ)

Ὁχι μονάχα - ἀλλὰ (μὰ)

Δὲν... μόνο - ἀλλὰ (μὰ) καὶ

Ὁχι μόνο δὲν - ἀλλὰ (μὰ) καὶ δὲν

Ὁχι μόνο δὲν - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε

Ὁχι μόνο δὲν - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε καὶ

Δέν... ὄχι - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε (καί)

Ὅχι... δέν - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε (καί)

Ὅχι μόνο νὰ μὴ - ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ

Ὅχι μόνο δέν - ἀλλὰ (μὰ) καὶ

Ἡ «συμπλεκτική ἀναίρεση» εἶναι πιὸ ἐντονὴ μορφή ἀντίθεσης ἀπὸ τὴ μορφή Α-Θ:

– «Ὅχι μόνο οἱ ἐχθροὶ σας, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ συμπολίτες σας» (Ἑρατ. 44).

– «Ὅχι μονάχα γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴ ζωὴ μου μέχρι τώρα» (Πανηγ. 14).

– «Καὶ δὲν ἔσωσαν μόνο τὴν πατρίδα του ὁ καθένας, ἀλλὰ ἐξασφάλισαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν ὅλης τῆς Ἑλλάδας». (Πανηγ. 83).

Ἄλλες ἀντιθέσεις καὶ τῶν δύο τύπων βλ.: Ἑρατ. 48, 72, 85, 93, 99. Πανηγ. 10, 14, 27, 32, 38, 52, 57, 79 81, 85, 94, 107, 118, 138, 165, 172, 176, 183. Γ' Ὀλυνθ. 3. Ροδ. 11, 35.

γ) Πραγματικὴ ἀντίθεση

Στὴν πραγματικὴ ἀντίθεση περισσότερο τὰ νοήματα παρὰ ὁ τύπος εἶναι ποὺ ἐπισημαίνουν τὸ σχῆμα.

Α'. Ἡ ἀπλούστερη μορφή ἀντίθεσης ἐδῶ εἶναι ὅταν ἀντιπαράτιθενται δύο ἀντίθετες στὸ περιεχόμενο λέξεις:

– «Εἶχε τίς καλύτερες διαθέσεις γιὰ τὴν ὀλιγαρχία καὶ τίς χειρότερες γιὰ τὴν πόλη» (Ἑρατ. 59) (1).

– «Ὁ ἕνας οἰκοδόμησε τὰ τείχη (...), ἐνῶ ὁ ἄλλος τὰ κατεδάφισε». (Ἑρατ. 64) (2).

Β'. Ἄλλες φορές ἡ ἀντίθεση συνίσταται στὴν ἀντιπαράθεση δυὸ φράσεων ἢ προτάσεων:

– «Γι' αὐτοὺς ἡ ἐκτέλεση ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλιση χρημάτων μεγάλη». (Ἑρατ. 7). (3).

– «Διεκτραγωδοῦν τίς συμφορές (...) καὶ ἀπαριθμοῦν τίς ὠφέλειες». (Πανηγ. 15) (4).

– «Συμφέρει νὰ εἶναι ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐχθροὶ σας καὶ νὰ ἔχουν δημοκρατικὸ πολίτευμα, παρὰ νὰ εἶναι φίλοι σας καὶ νὰ ἔχουν ὀλιγαρχικὸ καθεστώς». (Ροδ. 18) (5).

Γ'. Ἄλλοτε πάλι βρίσκουμε σύνθετες ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι καὶ οἱ πιὸ ἐντυπωσιακές:

– «Ἄν δίκαια ἐξορίστηκαν ἐκεῖνοι, τότε ἐσεῖς ἄδικοι, καὶ ἂν ἐσεῖς δί-

καια, τότε οἱ Τριάντα ἄδικα». (Έρατ. 57) (6).

— «Ὅμως ἡ φύση τῶν λόγων εἶναι τέτοια, ὥστε (...) καὶ τὰ σπουδαῖα σὰν ἀσήμεντα νὰ τὰ παρουσιάσεις καὶ τὰ μικρὰ νὰ μεγαλοποιήσεις καὶ ἀκόμα τὰ παλιὰ μὲ σύγχρονο πνεῦμα νὰ προβάλεις καὶ τὰ καινούργια γεγονότα μὲ τὸν παλιὸ δοκιμασμένο τρόπο νὰ ἐκθέσεις». (Πανηγ. 8) (7).

— (Οἱ σατράπες:) ἄπιστοι γιὰ τοὺς φίλους, ἄναντροι πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τους, πότε μὲς στὴν ταπείνωση, πότε μὲς στὴν περηφάνια βουτηγμένοι, μὲ ἔπαρση καὶ καταφρόνια στοὺς συμμάχους καὶ στοὺς ἐχθροὺς κόλακες σιχαμένοι». (Πανηγ. 152) (8).

Ἀπὸ τυπικὴ ἄποψη οἱ ἀντιτιθέμενες λέξεις, φράσεις ἢ προτάσεις ἄλλοτε συνδέονται μὲ συμπλεκτικούς (βλ. ἀμέσως παραπάνω παραδ. 1, 4, 7), ἢ ἀντιθετικούς συνδέσμους (βλ. παραδ. 2, 3, 5) καὶ ἄλλοτε σχηματίζουν ἀσύνδετο σχῆμα (βλ. παραδ. 8).

Ἄλλες πραγματικὲς ἀντιθέσεις καὶ τῶν τριῶν τύπων βλ. Πανηγ. 20, 92. Ροδ. 23, 29.

2. ΥΠΟΣΤΑΣΗ

Καὶ τὸ σχῆμα «ὑπόστασις» προσδίδει στὸ λόγο ἔμφαση καὶ κάνει τὰ νοήματα περισσότερο ἀντιληπτά.

Στὰ μεταφρασμένα κείμενα ἡ «ὑπόστασις» ἐντοπίζεται μὲ τίς ἐξῆς μορφές:

τόσος, -η, -ο — ὥστε / ποὺ

τέτοιος, -α, -ο — ὥστε / ποὺ

τόσο + ἐπίθετο — ὥστε / ποὺ

τόσο + ἐπίρρημα — ὥστε / ποὺ

τόσο — ὅσο

ὅσο — τόσο

— «Κανεῖς δὲν ἔχει τόση ἐμπάθεια μαζί μας, ὥστε νὰ μὴν ὁμολογεῖ ὅτι...» (Πανηγ. 98).

— «Καὶ τέτοια ἀπόλυτη κυριαρχία ἀσκεῖ πάνω στίς πόλεις τίς ἐλληνικές, ὥστε ἄλλες τίς καταστρέφει...». (Πανηγ. 137).

— «Νὰ βρεθεῖ ἓνας τόσο ἀνόητος ἀνάμεσά μας, ὥστε νὰ παραβεῖ αὐτοὺς τοὺς νόμους» (Γ' Ὀλυνθ. 13).

— «Τόσο πολὺ ἄλλαξαν πολιτικὴ, ποὺ πολεμοῦν τὰ πολιτεύματα τὰ δημοκρατικά» (Πανηγ. 125).

— «Ἀπέχει τόσο ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση, ὅσο καὶ πρὶν ἀποφασιστεῖ» (Ροδ. 1).

Οἱ τύποι αὗτοι δείχνουν ὅτι ἡ ἀντωνυμία ἢ τὸ ἐπίρρημα ποὺ ὑπάρχει

στην πρώτη πρόταση ή φράση έχει στενή σχέση με το σύνδεσμο **ὥστε (ἢ πού)** ή με το επίρρημα **ὅσο (ἢ τόσο)** που υπάρχει στη δεύτερη πρόταση ή φράση. Τόσο μάλιστα στενή είναι ή σχέση αὐτή, ὥστε, ὅταν κανείς διαβάσει ή ακούει την πρώτη λέξη, αμέσως αἰσθάνεται την ανάγκη νὰ διαβάσει ή νὰ ακούσει καί τή δεύτερη λέξη. Αὐτό είναι που κάνει τὰ νοήματα πιό ἐμφαντικά καί πιό σαφή, γιατί, καθώς τὰ ζευγαρώνει με τήν «ἀνταπόκριση» τῶν δύο συνδετικῶν λέξεων, δέν τὰ ἀφήνει νὰ χαθοῦν μέσα στο πέλαγος τῶν ἄλλων, τῶν κοινῶν, νοημάτων τοῦ κειμένου ή τοῦ λόγου.

Συμβαίνει δηλαδή για τὸ νοῦ τοῦ ἀκροατῆ ή τοῦ ἀναγνώστη που παρακολουθεῖ τήν πορεία τῆς σκέψης τοῦ ρήτορα κάτι ἀνάλογο με ὅ,τι συμβαίνει με τὸν ὁδηγό τοῦ αὐτοκινήτου που βλέπει μπροστά στο δρόμο του νὰ ἀναβοσθήνει ἕνας περιστρεφόμενος προβολέας τῆς τροχαίας: αμέσως ἀντιλαμβάνεται ὅτι κάτι τὸ σοβαρὸ θὰ συναντήσει μπροστά του καί ἐτοιμάζεται νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει.

Στὰ κείμενα τὸ ρόλο τοῦ περιστρεφόμενου προβολέα παίζει ή πρώτη, ή εἰσαγωγική λέξη (ἀντωνυμία ή επίρρημα) τῆς «ὑπόστασης», ή ὁποία προειδοποιεῖ ὅτι κάποια ἄλλη, σημαντική, σκέψη πρόκειται νὰ ἀκολουθήσει στο δεύτερο μέρος τῆς «ὑπόστασης» που φέρνει καί τὸ κύριο νοηματικό βάρος.

Πολύ συνηθισμένος τύπος «ὑπόστασης» στὰ ρητορικά κείμενα εἶναι ἐκεῖνος με τὸν ὁποῖο ὁ ρήτορας ἀναφέρεται σέ θέματα ἠθικῆς τάξης που βαρύνουν τὸν ἀντίπαλό του.

Σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ζεύγους ἀναφέρεται στο «βαθμὸ» ή στο «σημεῖο» θράσους ή φαυλότητας ή αἰσχροκέρδειας κ.τ.ῶ., ὅπου ἔχει φτάσει ὁ ἀντίπαλος.

Ἔτσι ὁ Λυσίας υπογραμμίζει ὡς ἐξῆς τὸ θράσος τῶν Τριάκοντα, οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται μπροστά στο δικαστήριο, δηλαδή στοὺς Ἀθηναίους που ἔχουν προσωπική πείρα τῶν ἐγκλημάτων τους, ὅτι δέν εἶναι ἔνοχοι.

– «Καὶ ἔχουν φτάσει – δηλ. οἱ Τριάκοντα– σέ τέτοιο βαθμὸ θράσους, ὥστε ἦρθαν ἐδῶ νὰ ἀπολογηθοῦν καί ἰσχυρίζονται ὅτι δέν ἔχουν πράξει τίποτε κακὸ ή ἀνέντιμο» (Ἑρατ. 22).

Καί πιό κάτω, μιλώνοντας για τὰ κακουργήματα τοῦ Θηραμένη, ἀναφωνεῖ:

– «Καὶ ἔφτασε σέ τέτοιο σημεῖο φαυλότητας, ὥστε ταυτόχρονα καί ἐσᾶς ὑποδούλωσε... καί τοὺς φίλους ἐξόντωσε» (Ἑρατ. 67).

Μερικὲς φορές ή «ὑπόσταση» ἐγκλείει μέσα της τὸ στοιχεῖο παραλληλι-

σμοῦ ἢ συγκρίσεως καὶ τότε ἡ προσφορά της στὸ λόγο εἶναι περισσότερο ἐντυπωσιακή. Μὲ μιὰ τέτοια «ὑπόσταση» ὑπογραμμίζει ὁ Ἰσοκράτης τὴν ἀποψή του ὅτι ἡ Ἀθήνα δικαιούται νὰ ἔχει τὴν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων γιὰ δύο λόγους: Καὶ γιατί αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ἡγετική δύναμη καὶ γιατί αὐτὴ πρόσφερε στὸ Πανελλήνιο τίς μεγαλύτερες εὐεργεσίες. Γράφει:

— «Ὅσο πιὸ πίσω μὲς στὸ χρόνο ἀναζητήσουμε τίς ρίζες καὶ γιὰ τὸ ἓνα καὶ γιὰ τὸ ἄλλο, τόσο πιὸ κάτω θὰ ἀφήσουμε αὐτοὺς ποὺ θὰ ἀναμετρηθοῦν μ' ἐμᾶς στὸ θέμα τῆς ἡγεμονίας (δηλαδή τοὺς Σπαρτιάτες)» (Πανηγ. 23).

Πβ. Ἐρατ. 96. Πανηγ. 64, 70, 172, Ροδ. 8.

Ἄλλους τύπους «ὑπόστασης» βλ. Ἐρατ. 4, 76. Πανηγ. 7, 59 82, 86, 89, 91, 92, 98, 112, 117, 118, 125, 134, 137, 147, 158, 185. Γ' Ὀλυμπ. 13, 25, 26. Ροδ. 1.

3. ΑΣΥΝΔΕΤΟ

Τὸ ἀσύνδετο σχῆμα προσδίδει στὸ λόγο ἔμφαση, ζωηρότητα καὶ «αὐξηση». Ἀκόμη μὲ τὸ σχῆμα αὐτὸ ὁ ρήτορας ἔχει περισσότερες δυνατότητες νὰ συσσωρεύει πολλὲς μερικότερες ἐκφράσεις καὶ ἐπιμέρους ιδέες μέσα στὴν ἴδια περίοδο καὶ ἔτσι νὰ πετυχαίνει μεγαλύτερη ἔμφαση.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ πολυσύνδετο σχῆμα δίνει τέτοιες δυνατότητες σὲ περιορισμένο βαθμὸ, ὅσο εἶναι ἐπιτρεπτὸ στὸ ρήτορα νὰ ἐπαναλάβει τὸν ἴδιον σύνδεσμο, χωρὶς νὰ προκαλέσει κόρο ἢ νὰ καταστρέψει τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἐπιδιώκει.

Ἐνα ἐντυπωσιακὸ χωρίο μὲ ἀσύνδετο σχῆμα βρίσκεται κανεὶς στὶς παρ. 110 - 112 τοῦ Πανηγυρικοῦ. Ἐκεῖ ὁ Ἰσοκράτης ἐκθέτει τὰ μειονεκτήματα τοῦ σπαρτιατικοῦ κράτους καὶ τίς κακουργίες τῶν Λακεδαιμονίων πρὸς τὴν ἴδια τους τὴν πατρίδα καὶ τὸ ὑπόλοιπο γένος τῶν Ἑλλήνων. (Ἐπειδὴ τὸ κείμενο εἶναι ἐκτεταμένο, δὲ θὰ τὸ παραθέσουμε ἐδῶ. Ἐπισημαίνουμε ὅμως ὅτι στὸ πρωτότυπο τὸ χωρίο εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακόν· οἱ μετοχές μὲ τοὺς ἄλλεπάλληλους συνδέσμους δέ... δέ... δέ... συντείνουν στὴν ἐπιμήκυνση τῶν περιόδων).

Μιὰ ἐξίσου ἐντυπωσιακὴ μορφή ἀσύνδετου σχήματος ὑπάρχει καὶ στὴν παρ. 114 τοῦ ἴδιου λόγου. Πρόκειται γιὰ ἓνα δριμύ καταγορητήριο τοῦ Ἰσοκράτη ἐναντίον τῶν «δεκαρχιῶν», δηλαδή ἐναντίον τῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτικῆς καὶ ἐναντίον τῶν Λακεδαιμονίων ποὺ τὴν ὑποστήριζαν:

— «114. Ὅσο γιὰ τίς ἐξορίες, τίς ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις, τὴ σύγχυση καὶ τὴν παρανομία, τίς αὐθαίρετες πολιτειακὲς μεταβολές, τὰ

ἐγκλήματα πρὸς τὰ παιδιά, τὸ ἀτίμασμα τῶν γυναικῶν, τὴν ἀρπαγὴ τῶν περιουσιῶν, ποιός θὰ μπορούσε νὰ τὰ ἀπαριθμήσει ὅλα αὐτά;»

(Ὁλη ἡ παράγραφος ἀποτελεῖ «ἀποσιώπηση», γιατί ὁ ρήτορας στὴν πραγματικότητα λείπει ὅλα ὅσα προσποιεῖται πῶς δὲ θέλει νὰ ἀναφέρει). Π6. καὶ Πανηγ. 119).

4. ΠΟΛΥΣΥΝΔΕΤΟ

Ἐμφαση, ζωηρότητα καὶ «αὔξηση» προσδίδει στὸ λόγο καὶ τὸ πολυσύνδετο σχῆμα. Ἔτσι, δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι οἱ φράσεις ποὺ ἐγκλείουν τὶς πυρηνικὲς ἔννοιες τῶν λόγων καὶ στὸν Πανηγυρικὸ τοῦ Ἰσοκράτη καὶ στὸ λόγο τοῦ Λυσία Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη ὑπογραμμίζονται μὲ μία ἐμφαντικὴ σύνδεση τῆς μορφῆς καί... καί:

– «(Θὰ μᾶς ἀπαλλάξει – ὁ λόγος = ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν Περσῶν):
καὶ ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο
καὶ ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀναταραχὴ
καὶ ἀπὸ τίς πιὸ μεγάλες συμφορές;» (Πανηγ. 6).

– «πρέπει νὰ τιμωρήσετε
καὶ τὸν Ἐρατοσθένη
καὶ τοὺς συνεργάτες του» (Ἐρατ. 3).

Π6. Γ' Ὀλυνθ. 2 καὶ 27.

Οὔτε εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι ὁ Λυσίας στὰ χωρία ἐκεῖνα τοῦ λόγου τοῦ Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, στὰ ὁποῖα θέλει νὰ ὑπογραμμίσει ὅτι ὁ ρήτορας καὶ ἡ οἰκογένειά του ὑπῆρξαν πράγματι «ἀγαθοὶ» πολῖτες καὶ γιὰ τὴν πόλη καὶ γιὰ τοὺς συνανθρώπους τους, χρησιμοποιεῖ πολυσύνδετο σχῆμα τῆς μορφῆς οὔτε... οὔτε, γιὰ νὰ προσδώσει περισσότερὴ ἐμφαση στὰ λόγια του:

– «δὲν ἀσχολήθηκα μὲ δικαστήρια
οὔτε γιὰ δικές μου
οὔτε γιὰ ξένες ὑποθέσεις» (Ἐρατ. 3).

Καὶ ἀμέσως παρακάτω:

– «οὔτε ἐμεῖς
οὔτε ἐκεῖνος (ἐνν. ὁ πατέρας τους)
(δὲν) ἤρθαμε σὲ δικαστικὸ ἀγώνα μὲ κανέναν
οὔτε ὡς κατηγορούμενοι...
οὔτε ἐμεῖς βλάψαμε τοὺς ἄλλους
οὔτε οἱ ἄλλοι μᾶς ἐνοχλοῦσαν» (Ἐρατ. 4).

Μὲ τὸ ἴδιο σχῆμα δίνει ἐμφαση καὶ ὁ Ἰσοκράτης στὴν ἀποψή του γιὰ

τοὺς θαυμαστοὺς ἀγῶνες τῶν Ἀθηναίων προγόνων:

— «Δέν ἦταν δὲ οὔτε μικροὶ
οὔτε ἀστήμαντοι
οὔτε καὶ λίγοι
οἱ ἀγῶνες ποὺ ὑπέμειναν» (Πανηγ. 52).

Π6. καὶ Ἐρατ. 23, 68. Πανηγ. 145. Γ' Ὀλυνθ. 7, 14, 24, 33. Ρο-
δίω 9, 15, 23, 24.

5. ΡΗΤΟΡΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

Οἱ ρητορικὲς ἐρωτήσεις εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀποδοτικὰ σχήματα στὴ ρητορική. Ποικίλλουν τὸ λόγο, ξεκουράζουν ἀπὸ τὴ συνεχή παρακολούθηση πολυδαίδαλων συλλογισμῶν καὶ κάνουν τὰ λόγια τοῦ ρήτορα νὰ περνοῦν μὲ σαφήνεια στὸ μυαλὸ τοῦ ἀκροατῆ. Γιατί, ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀκούει τὸ ρήτορα νὰ ρωτᾷ κάτι, αἰσθάνεται ἀσυνείδητα τὴν ἀνάγκη νὰ δώσει μιὰ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξασφαλίζεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀκροατηρίου στὴν πορεία τῶν σκέψεων τοῦ ρήτορα.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ χωρίο τῶν παρ. 25 καὶ 26 τοῦ λόγου τοῦ Λυσία Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, ὅπου ὁ ρήτορας εἰσάγει ἕναν πλαστὸ διάλογο ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν ἀντίπαλό του καὶ σφίγγει ἀποπνικτικὰ γιὰ τὸν κατηγορούμενο τὸν κλοιὸ τῆς ἐπιχειρηματολογίας του:

— «Συνέλαβες ἤ ὄχι τὸν Πολέμαρχο; Ἐκτελοῦσα, ἀπὸ φόβο, ἐντολὲς τῶν ἀρμοδίων. Ἦσουν στὸ βουλευτήριον, ὅταν γινόταν ἡ συζήτησις γιὰ μᾶς; Ἦμουν. Ὑποστήριζες αὐτοὺς ποὺ πρότειναν νὰ μᾶς θανατώσουν ἢ πρόβαλες ἀντιρρήσεις; Πρόβαλλα ἀντιρρήσεις, ὑποστηρίζοντας ὅτι δὲν πρέπει νὰ θανατωθεῖτε. Ἐπειδὴ πίστευες ὅτι μᾶς φέρνονταν ἄδικα; Ναί, ἄδικα.

Καὶ ὅταν ἡ πλειοψηφία σας εἶχε στὴ διάθεσή της τὴ σωτηρία μας, λές ὅτι πρόβαλες ἀντιρρήσεις σ' αὐτοὺς ποὺ ᾔθελαν νὰ μᾶς ἐξοντώσουν, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὅταν ἦταν στὸ δικό σου τὸ χέρι καὶ μόνο νὰ σώσεις ἢ ὄχι τὸν Πολέμαρχο, τότε τὸν ὁδήγησες στὴ φυλακή;

Καὶ ἐνῶ ἔχεις τὴν ἀξίωση νὰ σὲ θεωρήσουμε τίμιον ἄνθρωπο, ἐπειδὴ ὅπως λές, παρ' ὅλες τὶς ἀντιδράσεις σου, δὲν ἔφερες καμιά ὠφέλεια, γιὰ τὸ ὅτι συνέλαβες καὶ θανάτωσες τὸν ἀδελφό μου δὲν πρέπει νὰ δώσεις κάποια ἱκανοποίηση καὶ σ' ἐμένα καὶ σ' αὐτοὺς ἐκεῖ;» (Ἐρατ. 25-26).

Ἐντυπωσιακὲς εἶναι καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες ἐρωτήσεις ποὺ ὑποβάλλει ὁ Δημοσθένης στοὺς Ἀθηναίους στὸν Γ' Ὀλυνθιακὸ (παρ. 16, 17), γιὰ νὰ τοὺς τονήσει ὅτι πρέπει νὰ ἐνεργήσουν ἀμέσως ἐναντίον τοῦ Φιλίππου. Νὰ

τὸ κείμενο:

– «Ποιὰν ἐποχὴν, ποιὰν εὐκαιρίαν, καλύπτετε ἀπὸ αὐτῆς περιμένετε; Πότε θὰ κάνετε ὅ,τι πρέπει, ἂν ὅχι τώρα; Δὲν κατέχει κιόλας ὅλα τὰ ὀχυρά μας ὁ ἄνθρωπος αὐτός; Καί, ἂν καταλάβει καὶ τὴν Ὀλυνθο, δὲ θὰ ὑποστοῦμε τίς χειρότερες ἀπὸ ὅλους ταπεινώσεις; Δὲν τὸν πολεμοῦνε τώρα ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ἔχουμε ὑποσχεθεῖ ὅτι πρόθυμα, ἂν πολεμήσουν, θὰ τοὺς βοηθήσουμε; Δὲν εἶναι αὐτός ὁ ἐχθρός μας; Δὲν κατέχει μέρη δικὰ μας; Δὲν εἶναι βάρβαρος; Ὅ,τι κακὸ καὶ ἂν ποῦμε, δὲν τοῦ ταιριάζει;» (Γ' Ὀλυνθ. 16-17).

Μερικὲς φορές οἱ ρητορικὲς ἐρωτήσεις βοηθοῦν τὸ ρήτορα νὰ συναγάγει τὸ συμπέρασμα πὺ ἐπιθυμεῖ. Στὸ παρακάτω μάλιστα κείμενο τὸ συμπέρασμα συνάγεται πάλι μὲ μιὰ ἐρώτησι:

– «Τί ἀλήθεια θὰ μπορούσαν νὰ πάθουν, γιὰ νὰ τιμωρηθοῦν ἀνάλογα μὲ τίς πράξεις τους; Μήπως ἂν θανατώναντε τοὺς ἴδιους καὶ τὰ παιδιά τους, θὰ τοὺς τιμωρούσατε ὅπως τοὺς ἄξιζε; Μήπως ἂν δημεύατε τίς φανερὲς περιουσίες τους, αὐτὸ θὰ ἦταν ἄρκετὸ γιὰ τὴν πόλιν (...);

Ἀφοῦ λοιπόν, ὅπως καὶ νὰ τοὺς μεταχειριστεῖτε, δὲ θὰ μπορούσατε νὰ τοὺς ἐπιβάλετε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ποινή, δὲν εἶναι ντροπὴ νὰ ἀρνηθεῖτε καὶ ὁποιαδήποτε ἔστω ἱκανοποίηση θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πάρει ἀπ' αὐτούς;» (Εὐρατοσθ. 82-84).

Γιὰ τὸ σχῆμα **ὑποφορᾶς καὶ ἀνθυποφορᾶς** μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰδεῖ ἕνα ὠραῖο παράδειγμα στὸ χωρίο τῶν παρ. 183-184 τοῦ Πανηγυρικοῦ, ὅπου ἡ ἀνθυποφορὰ ἔχει τὴ μορφὴ ἐρώτησης. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔντεχνη προσπάθεια τοῦ Ἰσοκράτη νὰ πείσει τοὺς Ἀθηναίους ὅτι πρέπει νὰ ἐκστρατεύσουν ἐναντίον τῶν Περσῶν:

– «Καὶ πράγματι, μὲ ποιούς πρέπει νὰ πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι πὺ δὲν κατέχονται ἀπὸ καμιά διάθεσι πλεονεξίας, ἀλλὰ κοιτοῦν μόνον τὸ δίκαιο; Δὲν πρέπει νὰ τὰ βάζουν μὲ αὐτοὺς πὺ καὶ παλαιότερα ἔβλαψαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τώρα πάλι τὴν ἔχουν στὸ μάτι καὶ ὅλο τὸν καιρὸ τρέφουν ἐναντίον μας αἰσθήματα μίσους μονάχα;

Ποιούς εἶναι φυσικὸ νὰ φθονοῦν ὅσοι δὲν ἔχουν χάσει ἀκόμα τὸ φιλότιμό τους ἐντελῶς, ἀλλὰ διατηροῦν μιὰ στάλα ἀξιοπρέπεια; Δὲν πρέπει νὰ μισοῦν ἐκεῖνους πὺ ἔχουν φορτωθεῖ ἐξουσία μεγαλύτερη ἀπὸ ὅση γίνεται νὰ σηκώνει ἡ φύσις ἡ ἀνθρώπινη, μὴ πὺ ἡ ἀξία τους δὲ φτάνει οὔτε τοὺς πρὸ ἄθλιους δικούς μας;

Καὶ ἐναντίον τίνων ἔχουν χρέος νὰ ἐκστρατεύσουν αὐτοὶ πὺ θέλουν νὰ δείχνουν εὐσέβεια, μὰ δὲν ξεχνοῦν οὔτε στιγμὴ τὸ συμφέρον τους; Ὅχι

ἐναντίον ἐκείνων ποὺ εἶναι φυσικοὶ καὶ προαιώνιοι ἐχθροί, ποὺ ἔχουν ἀποχτήσῃ ἀμέτρητα ἀγαθὰ, μὰ δὲν εἶναι σὲ θέσῃ νὰ τὰ ὑπερασπίσουν; Ὡς, λοιπὸν ὅλους αὐτοὺς τοὺς ὅρους τοὺς συ-γκεντρώνουν ἐπάνω τους οἱ Πέρσες» (Πανηγ. 184).

Πβ. καὶ Ἑρατ. 27. Πανηγ. 37, 110, 11, 121, 154 - 155, 161, 185 - 186. Γ' Ὀλυνθ. 10, 18, 22, 29, 30, 34. Ρόδ. 23, 24, 32.

Τὰ παραδείγματα εἶναι ἀπὸ τὰ κείμενα: Λυσία (Ἑρατ.), Ἰσοκράτης (Πανηγ.), Δημοσθένης (Γ'. Ὀλυνθ., Ὑπὲρ Ἐλευθ. Ροδίων).

ΣΗΜ.: Αυτή η εξαιρετικά κατατοπιστική για τη διδασκαλία των ρητορικών κειμένων μελέτη του κ. Β. Θεοδωρακόπουλου δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Νέα Παιδεία» τ. 8 (Χειμώνας 1979) σ. 107-124 και τ. 13 (Ανοιξη 1980), σ. 86-93. Δεν αναδημοσιεύονται εδώ, για λόγους που αφορούν μόνο την έκταση αυτού του βιβλίου, οι σημειώσεις και η βιβλιογραφία. Μολονότι η μελέτη αυτή έχει εκπονηθεί για να συμβάλει στη διδασκαλία των ρητορικών κειμένων από μετάρια (στο Γυμνάσιο), είναι εξίσου χρήσιμη και για τη διδασκαλία από το πρωτότυπο.

Γιάννης Αναστασίου
ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΡΗΤΟΡΙΚΟΥ
ΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1. Η διατύπωση του τίτλου του θέματός μου φαίνεται να υποδηλώνει μια αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο τρόπους έρευνας του φαινομένου του ρητορικού λόγου και μάλιστα με χρονικό διαχωριστικό κριτήριο. Αν τελικά πρόκειται για πραγματική αντιπαράθεση, όπου δηλ. εγκαταλείπεται η φιλολογική παράδοση, θα φανεί στη συνέχεια. Προκαταβολικά όμως θεωρώ ότι πρόκειται μάλλον για μια πορεία με δυο φάσεις, που ξεκίνησε από τον αρχαίο προβληματισμό και επιστρέφει ή πρέπει να επιστρέψει στην αρχαία εποχή για μια πληρέστερη κατανόησή της, με βάση την εμπειρία που απόκτησε στο μεταξύ η φιλολογική ανάλυση.

Γιατί όμως πρέπει να γίνει η προσέγγιση του αρχαίου ρητορικού λόγου μέσα από σύγχρονες ερευνητικές μεθόδους και ενδεχομένως με σύγχρονα κριτήρια και τι πλεονεκτήματα θα είχε αυτός ο δρόμος; Αυτή είναι η προβληματική του θέματος. Προτού περάσω ωστόσο στην αντιπαραθετική εξέταση της «παραδοσιακής» (για να ονομάσω έτσι στην μέχρι τώρα θεωρία της ρητορικής που κρατάει από την αρχαιότητα) ανάλυσης και της σύγχρονης πρέπει να κατοχυρώσω την πρόθεσή μου με μερικά πρώτα ερωτήματα-προβλήματα.

α. Η προσέγγιση οποιουδήποτε φαινομένου περασμένης εποχής γίνεται βέβαια με σκοπό τη γνωστική κατάκτησή του αλλά αυτό ξεκινάει και περνάει μέσα από κάποιες ανάγκες, πνευματικές, παιδευτικές κ.ά. δικές μας, σήμερα. Υπάρχει λοιπόν μια αντιστοιχία και ανταπόκριση προβλημάτων. Σχετικά με το ρητορικό λόγο (ως λόγο πειθούς, πολιτικής επιρροής, προπαγάνδας γενικότερα) είναι πιο έντονο το στοιχείο της συνέχειας, δηλ. το ότι υπάρχει πάντα ως λειτουργία του ανθρώπου μέσα στην κοινότητα και ότι σχετίζεται όχι μόνο με τις ξεχωριστές ώρες της ζωής μας (όπως π.χ. συμβαίνει με την ποίηση), αλλά και με την καθημερινότητά μας. Διαπιστώνοντας τις δικές μας ανάγκες στο χώρο του ρητορικού λόγου, είναι φυσικό να θέλουμε να δούμε, πώς ο λόγος αυτός σε μια άλλη εποχή ανταποκρινόταν σε ανάλογες ανάγκες.

β. Στην προσπάθεια του αρχαίου ρητορικού λόγου υπάρχουν ορισμένες δυσκολίες στην προσπέλαση της ουσίας και λειτουργίας του. Προκύπτουν κυρίως από το γεγονός ότι λειτουργούσε ως προφορικός λόγος. Σήμερα τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η γλώσσα της επιρροής, της προπαγάν-

δας, της διαφήμισης χρησιμοποιεί περισσότερο οπτικοακουστικά και μη λεκτικά στοιχεία, π.χ. τηλεόραση, αφίσσα κτλ.

Μερικά στοιχεία, αυτά ακριβώς που σχετίζονται με τη φύση του ως προφορικού λόγου, δεν είναι πια μεσολαβήσιμα σ' εμάς. Δεν μπορούμε να μεταφερθούμε στη θέση του ακροατή. Υπάρχει η δυσκολία της χρονικής απόστασης, των αλλαγμένων ηθών, ψυχολογίας, αντιληπτικότητας, νοοτροπίας κτλ. Μας μένουν μόνο έμμεσοι δρόμοι για να αποκρυπτογραφήσουμε τον καταγραφισμένο πια λόγο ως κείμενο. Τα κείμενα άλλωστε δεν είναι πάντα η πιστή αναπαραγωγή αυτού που εκφωνήθηκε, γιατί είναι γνωστό ότι οι ρήτορες επεξεργάζονταν τους λόγους τους για να τους δημοσιεύσουν. Στη μεταφορά εξάλλου του προφορικού λόγου στη γραπτή μορφή χάθηκαν για μας όλα τα μη λεκτικά στοιχεία (κινήσεις, χρωματισμός φωνής κτλ.) που σηματοδοτούσαν και βοηθούσαν ένα μέρος της αποδεικτικότητας και πειστικότητας του λόγου.

Ο πρώτος δρόμος είναι οι ποικίλες πληροφορίες και οι θεωρητικές τοποθετήσεις, συστηματοποιήσεις και γενικεύσεις των συγχρόνων με τους αρχαίους ρήτορες ή των άμεσα μεταγενεστέρων θεωρητικών της ρητορικής. Στην περιγραφική περισσότερο έκθεσή τους διέσωσαν ενδεχομένως κάτι από την αίσθηση της επίδρασης του αρχαίου ρητορικού λόγου στον ακροατή και από τον τρόπο που αυτός προλάμβανε το λόγο.

2. Ο άλλος δρόμος είναι η γνώση των συμπερασμάτων και μεθόδων από τη σύγχρονη ανάλυση του λόγου και η προσπάθεια επαλήθευσής τους στον αρχαίο λόγο, στο βαθμό που είναι δυνατό να υπερκεράσουμε αυτό το άλλοθι που παρουσιάζει ο προφορικός λόγος ως καταγραφισμένο κείμενο. Ο δεύτερος αυτός δρόμος έχει καταρχήν το πλεονέκτημα ότι είναι πιο κοντά στη δική μας άμεση αίσθηση και αντιληπτικότητα της επιρροής του λόγου σ' εμάς. Ξεκινάει από τις δικές μας διαπιστώσιμες προσ-λαμβάνουσες παραστάσεις, συνεπώς και των μαθητών, και σ' αυτό έχουμε μια αφετηρία με σίγουρα στοιχεία. Ξεκινάμε δηλ. με γνώση του εσωτερικού μηχανισμού και της λειτουργίας του λόγου στη βάση της ίδιας μας της εμπειρίας.

Αν δεν προσπαθούσαμε κάθε φορά με αφετηρία το δικό μας εννοιολογικό σύστημα να δημιουργήσουμε «περάσματα» για την πρόσβαση του αρχαίου κόσμου, ίσως να μας έμενε το πνεύμα του κλειστό. Αυτό που συχνά άλλωστε λέμε, ότι κάθε εποχή προσφέρει τη δική της ερμηνεία της αρχαιότητας και διαβάζει με τα δικά της μάτια τους αρχαίους, τι άλλο σημαίνει παρά τη συνεχή υπέρβαση κάθε παρωχημένης ερμηνείας, μαζί

ίσως και αυτής των αρχαίων; Τουλάχιστο στην εικόνα που μας διέσωσαν οι μετακλασικοί. Έτσι κατοχυρώνεται η έννοια της προόδου και στις αρχαιογνωστικές επιστήμες, που θα μπορούσε να βοηθήσει μπροστά σε κάποια αδιέξοδα τα οποία αρχίζουν να εμφανίζονται και στην πράξη στην επιβίωση των κλασικών σπουδών. Για να είναι η εξέλιξη της επιστήμης μας, αλλά και η βασισμένη πάνω της παιδείας μας όχι πορεία μέσα από τάφους και πάνω σε ξερές δάφνες, αλλά να φέρνει μέσα της τη ζωή και τα πραγματικά της αιτήματα.

Έχουν ειπωθεί βέβαια πολλά, και τα ξέρουμε, για τον κίνδυνο που υπάρχει σ' αυτήν την πορεία από το σήμερα στο τότε, να μεταφέρουμε και να αποδώσουμε στους αρχαίους έννοιες και απόψεις που δεν τις είχαν. Αυτός όμως ο κίνδυνος υπάρχει για ορισμένους τομείς (σε ζητήματα θηϊκά, ψυχολογικά κ.ό.). Δεν ισχύει για ζητήματα μεθοδολογικά που τίγονται εδώ. Έτσι κι αλλιώς πάντα στην εξέταση άλλων εποχών δημιουργείται θέμα εννοιολογικής ταυτότητας. Η δική μας αφετηρία σε κάθε περίπτωση είναι ο δικός μας σημερινός κόσμος που μας εξασφαλίζει μια εννοιολογική σαφήνεια.

Τα βασικά ερωτήματα που ως τελικοί στόχοι πρέπει να γίνουν αντικείμενο της διερεύνησης του αρχαίου ρητορικού λόγου είναι: Ποιά είναι η ιδιοτυπία του ως λόγου και μάλιστα προφορικού; Πώς λειτουργεί, πώς δομείται και σε τι αποβλέπει η χρήση του; Πώς δένεται με την πολιτική, κοινωνική και πνευματική ζωή της συγκεκριμένης κοινότητας, που ήταν η δημοκρατική πόλη-κράτος; Πώς επηρέαζαν τις σχέσεις αυτές οι ιδιαιτερότητες της γένεσης και εξέλιξής του;

Με όσα ειπώθηκαν μέχρι τώρα, που θα ολοκληρωθούν ακόμα, γίνεται προσπάθεια να καταδειχθεί ένα πράγμα: η ανάγκη να επιχειρηθεί μεθοδολογικά αλλά και εννοιολογικά μια διεύρυνση και αλλαγή στους τρόπους και τις μεθόδους φιλολογικής ερμηνείας και ακόμα να γίνει μια άλλη επιλογή των σημείων στα οποία θα στηριχθεί η ανάλυση των λόγων των αρχαίων ρητόρων.

3. Αφετηρία λοιπόν των σκέψεων που ακολουθούν είναι η ανάγνωση του ρητορικού λόγου από τη σύγχρονη ανάλυση του λόγου που έχει γίνει σε ευρύτερα πλαίσια. Δεν περιορίζεται δηλ. στην περιγραφή της φύσης και της δομής του λόγου, αλλά προχωράει και στην ανάλυση των λειτουργιών και της χρησιμοποίησής τους. Το επαναστατικό βήμα της ανάλυσης αυτής είναι ότι προχώρησε και μέχρι την αναπαραγωγή των λειτουργιών του λόγου σε δοσμένα από πριν ή επιθυμητά πλαίσια και προκατα-

σκευασμένες συνθήκες. Η τακτική αυτή αποβλέπει να προκαλέσει συγκεκριμένες και αναμενόμενες αντιδράσεις δηλ. μετρήσιμες και πειραματικά επαναλαμβανόμενες. Εδώ πρόκειται βέβαια για το λόγο σε μια έσχατη μορφή του ως γλώσσα της προπαγάνδας και του επηρεασμού των άλλων, όπου οι άλλοι μπορεί να είναι οποιαδήποτε σταθερή ή μεταβαλλόμενη μορφή ομάδας: ψηφοφόροι, καταναλωτές, κοινή γνώμη γενικά, άλλες ομάδες κοινών ενδιαφερόντων ή συμφερόντων.

Η νέα αυτή τάση (βασικές δημοσιεύσεις της έγιναν στη δεκαετία του '40) στην ανάλυση του ρητορικού λόγου είναι γνωστή ως Νέα ή Επιστημονική Ρητορική. Η θεωρία της στο ξεκίνημά της βασίστηκε στην εφαρμοσμένη ψυχολογία και μετά βοηθήθηκε από μεθόδους και συμπεράσματα της κυβερνητικής της κοινωνικής ανθρωπολογίας, γλωσσολογίας, κοινωνικής γλωσσολογίας, πολιτειολογίας, πληροφορικής και άλλων συναφών κλάδων κοινωνικών επιστημών, ενώ χρησιμοποίησε και τα συμπεράσματα της κλασικής ρητορικής. Εμφανίστηκε δηλ. ως μια διεπιστημονική δραστηριότητα που προσπαθώντας να αποκτήσει όσο το δυνατό περισσότερες γνωστικές αφετηρίες στηρίχτηκε στην πειραματική παρατήρηση (δηλ. την αναπαράσταση) του ρητορικού λόγου, του λόγου γενικά, ο οποίος αποβλέπει να πραγματοποιήσει την πειθώ. Το λόγο αυτότον ανέλυσε όχι ως κείμενο, αλλά ως ενεργούμενο προφορικό λόγο, όπου δηλ. είναι παρόντα και παρατηρήσιμα και τα δύο στοιχεία του: ο ρήτορας (ομιλητής) και ο ακροατής.

Με τον τρόπο αυτό της πειραματικής αναπαράστασης μπορεί να καταγραφεί άμεσα η αντίδραση του δεύτερου και να διαπιστωθεί ο βαθμός στον οποίο συντελείται η ταύτιση μεταξύ τους μέσα από το λόγο, ένα σημείο το οποίο εκπρόσωποι της Νέας Ρητορικής, όπως ο αμερικανός θεωρητικός της λογοτεχνίας **Kenneth Burke**, θεώρησαν το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο στη φύση του ρητορικού λόγου, όπως θα δούμε.

Η διαφορά της νέας μεθόδου από την παραδοσιακή ανάλυση είναι ότι δεν παρατηρεί κανείς ένα τυχόντα λόγο σε κάποιο ακροατήριο για να βγάλει συμπεράσματα από τα κάποια στοιχεία που θα υπάρχουν στο λόγο, αφού τα μαγνητοφωνήσει ή τα καταγράψει για να τα μελετήσει. Επιλέγοντας ο ερευνητής στοιχεία του λόγου, των οποίων την επίδραση θέλει να διαπιστώσει, τα βάζει σε ένα κατασκευασμένο λόγο και μετά σημειώνει τις αντιδράσεις των ακροατών στα συγκεκριμένα σημεία. Η συσώρευση συμπερασμάτων από τη διεύρυνση του πλάτους των παρατηρήσεων δίνει τη δυνατότητα, με γνώση των στοιχείων που περιέχει ο λόγος,

να προβλέπει και να περιμένει τις αντίστοιχες αντιδράσεις. Εδώ είναι φανερό η μέθοδος της κυβερνητικής, που έχει γενικευτεί με τις προβλέψεις των κουμπιούτερς, και γίνεται κατανοητή η δύναμη της γλώσσας της προπαγάνδας να επηρεάζει τις αποφάσεις ατόμων που τα βάζει κάτω από την επιρροή της.

Από τις έρευνες αυτές προέκυψαν συμπεράσματα και γενικεύσεις που όχι μόνο αποτελούν γενικές αρχές για τη γνώση και κατανόηση των ιδιοτήτων και λειτουργιών του λόγου, αλλά προσφέρουν και ένα σύστημα δημιουργίας και οργάνωσής του, δηλ. προβάλλουν τους τρόπους κυριάρχησής του λόγου ως οργάνου για τη δραστηριοποίηση κοινωνικών δυνάμεων. Από την άποψη αυτή ο ρητορικός λόγος δεν είναι μόνο αντικείμενο προς το οποίο και μέσα από το οποίο διοχετεύεται η γνωστική και συναισθηματική ενέργεια του ανθρώπου (με το να διαμορφώνει την έκφραση και διατύπωσή του), αλλά γίνεται και υποκείμενο που μπορεί να προκαλέσει, να γίνει δημιουργός πράξης, καθώς ασκεί επηρεασμό και πειθώ σε μια ανθρώπινη κοινότητα.

Με τη διαπίστωση λοιπόν ότι ο λόγος μπορεί ως υποκείμενο να ασκήσει μια επιρροή ώστε να γίνει δημιουργός πράξης, γίνεται η ανακάλυψη ή έστω η επισήμανση μιας άλλης διάστασης στις δυνατότητες και λειτουργίες του. Ότι αποκαθιστά μια γέφυρα επικοινωνίας από το ρήτορα στον ακροατή με το πρόσθετο στοιχείο ότι ο ρητορικός λόγος ασκεί πάντα μια επιρροή η οποία αποβλέπει να προκαλέσει μια αντίδραση και πράξη από τη μεριά του ακροατή.

Πριν προχωρήσουμε περισσότερο στην ανάλυση της νέας μεθόδου για να δούμε αν και πόσο μας βοηθάει σε μια πληρέστερη κατανόηση του αρχαίου ρητορικού λόγου, ας δούμε συνοπτικά τι μας προσφέρει η παραδοσιακή αντιμετώπιση της ρητορικής θεωρίας, κάνοντας μια πρώτη αντιπαραθεση.

4. Για την εξέταση της αρχαίας ρητορικής έχουμε θέσει στη διάθεσή μας τις ιστορικές πληροφορίες και τη θεωρητική επεξεργασία διαφόρων θεμάτων της από τους θεωρητικούς της ρητορικής. Η πληροφόρησή μας αυτή ωστόσο παρουσιάζει μειονεκτήματα, διότι μεγάλο μέρος των αρχαίων μελετητών του ρητορικού λόγου αποτελούν μόνο μια συσσώρευση παρατηρήσεων και κανόνων για σχολική και εκπαιδευτική χρήση, για την σύνταξη ενός σωστού, σύμφωνα με τα μέρη του, και αποτελεσματικού ρητορικού λόγου. Σκοπός δηλ. είναι η καλύτερη απομίμηση των κλασικών προτύπων του 5ου και 4ου αιώνα (αναφέρομαι καταρχήν στην

Ελλάδα). Πρόκειται εδώ για την κωδικοποίηση μόνο της εξωτερικής τεχνικής του ρητορικού είδους, μια απασχόληση που διαιώνισε ένα συγκεκριμένο τρόπο αντιμετώπισης του ρητορικού λόγου, που τον είδε ως ένα τεχνικό και κάπως τυποποιημένο είδος και διαμεσολάβησε μια νοοτροπία στην αξιολόγησή του που σε μεγάλο βαθμό είναι υπεύθυνη για την άποψη που επικράτησε ότι ο ρητορικός λόγος είναι ένας τελείως τεχνητός και τεχνικός, μονότονος και απολιθωμένος λόγος. Αιτία και αποτέλεσμα δημιουργήσαν ένα φαύλο κύκλο. Η θεωρία συγκράτησε και διαμεσολάβησε τους εξωτερικούς - τεχνικούς τρόπους και με βάση την εικόνα αυτή γράφτηκαν λόγοι (στο γραφείο) που αποτέλεσαν μέρος και συνέχιση της παράδοσης και επιδίωκαν τη μίμηση των κλασικών προτύπων. Η εξέλιξη αυτή πραγματοποιήθηκε όχι μόνο γιατί με την εξαφάνιση της εκκλησίας του δήμου και του δημοκρατικού πολιτεύματος την εποχή των ελληνιστικών βασιλείων (όπου αναφέρεται η εξέλιξη της ρητορικής της δεύτερης σοφιστικής) η πολιτική δημηγορία ασκούνταν η μάλλον γραφόταν πλέον μόνο θεματογραφικά, πράγμα που φυσικά θάρυνε αποφασιστικά στο μέλλον και στη διαμόρφωση της ρητορικής, αλλά και γιατί η ρητορική θεωρία γινόταν πλέον καθοδηγητική δύναμη στην πορεία της ρητορικής, καθώς έμπαινε στο σύστημα της παιδείας και μόρφωσης και μέσα από την αποκρυστάλλωση της θεσμοθέτησης προσδιόριζε αρκετά τελεσίδικα ένα μέρος από τη μορφή και το περιεχόμενό της. Οι μελλοντικοί ρήτορες μορφώνονταν δηλ. με βάση αυτό το σύστημα των εξωτερικών κανόνων.

Έτσι όμως, για να ξαναγυρίσουμε στο θέμα της ανάλυσης του ρητορικού λόγου, παρόλο που διαθέτουμε προσεγγίσεις σχετικά σύγχρονες με τους αρχαίους ρήτορες, από θεωρητικούς που βρίσκονταν μέσα στην αίσθηση του αρχαίου λόγου και των κανόνων της τέχνης του, τελικά η διαμεσολάβησή τους δεν μας ανοίγει τελείως το δρόμο να μπούμε στα εσωτέρα αυτού του τεχνικού και καταλυτικού λόγου με τα πολλά πρόσωπα και τις πολλές δυνατότητες. Και αυτό γιατί μόνοι τους αυτοπεριορίστηκαν οι θεωρητικοί αποβλέποντας σε άμεσα πρακτικές και, ας μου επιτραπεί η έκφραση, κάπως εφήμερες επιδιώξεις.

Η προβληματικότητα της ερμηνείας που στηρίζεται στα στοιχεία αυτά της παράδοσης είναι ότι περιορίζεται να μας δώσει πληροφορίες ή και κάποιες αναλύσεις σε σημεία που ήδη στην εκτίμηση του Αριστοτέλη (που αποτελεί μια εξαίρεση στη ρητορική θεωρία) βρίσκονται έξω από την ουσία του ρητορικού λόγου. Τα στοιχεία αυτά είναι:

– Πραγματολογικά, όπως δίνονται και όσα δίνονται. Για μας σήμερα

και για τη γνώση μας της αρχαιότητας εμφανίζουν κενά.

– Πληροφορίες πάνω στην τυπική-κανονιστική διάρθρωση του λόγου, που ενώ μας δίνουν τη συνηθισμένη τεχνική του, δεν μας εξηγούν πάντα την εξατομικευμένη προσπάθεια του ρήτορα να χαράξει μια ιδιαίτερη γραμμή που να αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο. Εν μέρει εξαιρέσεις αποτελούν εδώ ο Πλούταρχος και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεάς, παρόλο που οι αναλύσεις τους πλησιάζουν μάλλον την «λογοτεχνική κριτική».

– Προσφέρουν στοιχεία σχετικά με την αισθητική του λόγου και τη συγκινησιακή επιρροή, που ως προς τον ρητορικό λόγο κατανοείται ως διάμεσο, αλλά δεν έχει σχέση με το σώμα της απόδειξης (όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης).

Με αυτά που λέγονται εδώ δεν υπάρχει βέβαια πρόθεση να μειωθεί η σημασία των ρητοροδιδασκάλων και θεωρητικών της ρητορικής στη διερεύνηση του ρητορικού λόγου και στη διάσωση των κανονιστικών αρχών που μας είναι πολύτιμες για να κατανοήσουμε τη δομή του. Όμως στα σημεία που οι δικές μας θεωρητικές και πρακτικές ανάγκες θα ζητούσαν απαντήσεις, δεν μας δίνουν διεξόδους. Δεν μας προσφέρουν στοιχεία για να κατανοήσουμε και τις άλλες πλευρές πέρα από τη στατική αντίληψη για τη διάρθρωση ή την αισθητική του ολοκλήρωσης.

Γιατί ειδικά ο αρχαίος ρητορικός λόγος στην εποχή του συνδεόταν με λειτουργίες που απόβλεπαν στην πραγματοποίηση κάποιων σκοπιμοτήτων. Τέτοια ήταν η προσπάθεια να πείσει το ακροατήριο, να αποσπάσει μια κρίση ή απόφαση για το συμφέρον κάποιου (πελάτη ή πολιτικής μερίδας, στο δικαστήριο ή στην εκκλησία του δήμου). Αυτό το λόγο δεν μπορούμε λοιπόν να τον φανταστούμε έξω από τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί και να λειτουργήσει στο πλαίσιο μιας πράξης. Δεν είναι δυνατό να τον προσεγγίσει κανείς μόνο ως κείμενο π.χ. δοκιμιακού χαρακτήρα, χωρίς να συνυπολογίζει ότι υπάρχει μια ενέργεια μετάβασης, μια κίνηση από το ρήτορα προς τα έξω. Όπως δεν μπορούμε να φανταστούμε το κείμενο μιας τραγωδίας έξω από το γεγονός ότι παριστάνεται με δρώντα πρόσωπα πάνω στη σκηνή, το ίδιο και ένα ρητορικό λόγο πρέπει, για να τον κατανοήσουμε στις διαστάσεις του, να τον φανταστούμε στη λειτουργία του μέσα στην κοινότητα (πολιτική ή δικαστηριακή), να εκπληρώνει κάποιους σκοπούς. Ως τέτοιος σκοπός έχει προσδιοριστεί η επιδίωξη της πειθούς. Θα λέγαμε ότι η δημιουργία πειθούς υποδηλώνει μόνο μια στιγμή, την τελική, στη διαδικασία επενέργειας του λόγου. Υπάρχουν όμως πολλές άλλες και πολλές πλευρές και ενέργειες που μεταφέρει και ασκεί

ο λόγος στην πορεία του.

Σήμερα όμως έχουμε διάφορα ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο που λειτουργούσε ο λόγος στην πόλη. Ερωτήματα σχετικά με το ιστορικό του υπόβαθρο, σχετικά με τις πνευματικές, κοινωνικές, ηθικές, πολιτικές τοποθετήσεις που επενδύονταν από το ρήτορα στο λόγο του ή τις αντιστοιχίες των ακροατών που έπρεπε να αντιμετωπίσει ακριβώς με τα επιχειρήματά του. Ερωτήματα πάνω στην αποτελεσματικότητα που είχε κάθε φορά ένας λόγος. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρχε από πριν προγραμματισμένος και σύμφυτος ένας πρακτικός συγκεκριμένος σκοπός, τόσο στο δικανικό όσο και στον πολιτικό λόγο, που έξω από αυτόν δεν μπορεί να νοηθεί η λειτουργία του. Απόβλεπε να πείσει, για να φέρει κάποιο αποτέλεσμα. Συνεπώς ο ρητορικός λόγος ήταν οπωσδήποτε ταχμένος να μεταφέρει ένα μήνυμα, που σημαίνει να διαμεσολαβήσει μια ιδεολογία σε ένα σύστημα απόψεων που θα προξενούσε αντιπαραθέσεις, κριτική, ζυμώσεις στην κοινότητα, στην οποία αποτεινόταν. Με μια λέξη, ο ρητορικός λόγος, ίσως περισσότερο από κάθε άλλο είδος έντεχνου λόγου, είχε κατεξοχήν προεκτάσεις στην πράξη. Αρκεί να σκεφτούμε ότι η ρητορική αποτελούσε ένα από τα κύρια μαθήματα στην εκπαίδευση του νέου πολίτη και ότι ως παιδευτικό ιδεώδες έγινε σημείο αντιλεγόμενο στην πολεμική ανάμεσα στους σοφιστές και μια μερίδα φιλοσόφων, για να εκτιμήσουμε αυτή τη διάσταση στην παρουσία της στη ζωή της πόλης.

Για να πραγματοποιήσουμε όμως την αξιολόγηση αυτή έχουμε προβλήματα. Δεν ξέρω πόσο υπερβολικό είναι, αλλά πιστεύω πως είναι πραγματικό, αν ισχυριστώ ότι από την παράδοση της ρητορικής θεωρίας μας λείπουν τα στοιχεία και το μέτρο κριτικής (μέτρο που δεν μας διαμεσολάβησαν οι θεωρητικοί) για να δούμε ακριβώς αυτή τη φύση και λειτουργία του ρητορικού λόγου που δρα καταλυτικά για να κινήσει κάποιες δυνάμεις μέσα στην ομάδα στην οποία ενεργεί. Η γνώση της διάρθρωσής του μόνο δεν μας οδηγεί στη δυναμική του, ενώ έχουμε προβλήματα γνώσης της «υποδοχής», της προσληπτικότητας και δεκτικότητας από τη μεριά του ακροατή. Έχουμε προβλήματα γνώσης ψυχολογίας, που από έλλειψη στοιχείων δεν μπορούμε να συνεκτιμήσουμε. Προβλήματα αντιδράσεων και συμπεριφοράς του ακροατή που θα μας μείνουν άγνωστα. Πώς θα μπορούσαμε να έχουμε ολοκληρωμένη κρίση για την επίδραση και την αποτελεσματικότητα των επιχειρημάτων οποιουδήποτε δικανικού λόγου που μας σώθηκε χωρίς τη γνώση του λόγου του αντιδίκου και χωρίς να ξέρουμε την απόφαση των δικαστών; Σε μερικές περιπτώσεις μπο-

ρούμε από έμμεσα στοιχεία να τα αναπαραστήσουμε, αλλά για τις περισσότερες θα πορευόμαστε ίσως στο μισόφωτο. Πώς θα μπορέσουμε να αποτιμήσουμε την πλήρη ρητορική και πολιτική διάσταση των πολιτικών λόγων του Δημοσθένη, εννοώ ακριβώς την πειστική αποτελεσματικότητά τους, το βαθμό που επενέργησαν στο ακροατήριό του χωρίς κάποια στοιχεία όπως, πόσοι ψήφισαν υπέρ, πόσοι κατά, τι συγκεκριμένες αποφάσεις πάρθηκαν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση;

Ίσως τα ερωτήματα μπαίνουν με διάθεση αυξημένης κριτικής και προκαλούν την αίσθηση μιας εκζήτησης. Πιστεύω όμως ότι στον πυρήνα τους κρύβουν ένα σύνολο από πραγματικά προβλήματα που αν δεν στοιχειοθετούν ένα ερμηνευτικό αδιέξοδο, δείχνουν ωστόσο ότι η ερμηνεία του ρητορικού λόγου για μας σήμερα με το παραδοσιακό οπλοστάσιο της κριτικής είναι προβληματική.

Δεν πρέπει ωστόσο να κλείσω αυτό το μέρος, χωρίς να υπογραμμίσω ότι από την κριτική αυτή πρέπει να εξαιρεθεί ο Αριστοτέλης και η σχολή του. Θα διαπιστώσουμε και μετά ότι σε πολλά σημεία που θεωρούνται σύγχρονες εισηγήσεις πάνω στη θεωρία της ρητορικής, είχε ήδη εκφραστεί σε σπερματική μορφή, στην προσπάθειά του να γενικεύσει και να ολοκληρώσει σε ένα σύστημα τα στοιχεία που οι ρήτορες κατά περίπτωση και μεμονωμένα χρησιμοποιούσαν στην πράξη. Ωστόσο και ο Αριστοτέλης είχε τάξει τις αναλύσεις του να απαντήσουν στις ανάγκες της εποχής του και συνεπώς δεν μπορούσε να είχε προσφέρει απαντήσεις που θα ανταποκρίνονταν στις σημερινές συνθήκες. Το ίδιο φυσικά ισχύει ως δικαιολόγηση για όλη την αρχαία ρητορική θεωρία. Πράγμα που σχετίζεται άλλωστε και με το πρακτικό, παιδευτικό, μορφωτικό ιδεώδες. Η διεύρυνση του μεθοδολογικού μας οπλοστάσιου σήμερα οφείλεται στο γεγονός ότι αυξήθηκαν οι ανάγκες και τα ερωτήματά μας.

5. Η αναζωογόνηση της ρητορικής και οι τάσεις που συγκεντρώθηκαν γύρω από τη Νέα Ρητορική δεν είχαν βέβαια ως αφετηρία μια νέα ανάγνωση των αρχαίων ρητόρων ή μια εφαρμογή των αρχών του λόγου τους στα σημερινά δεδομένα. Οι επιδιώξεις της, όπως είπαμε, είχαν πρακτικό χαρακτήρα με την έννοια ότι από την αρχή ερευνήθηκαν προβλήματα της εμφάνισης, της συμπεριφοράς και της επίδρασης του λόγου στον ακροατή. Γι' αυτό έδωσαν μεγάλη ώθηση—αλλά έπαιξαν και προσδιοριστικό ρόλο για τη θεωρητική κατεύθυνση—έρευνες από την εφαρμοσμένη ψυχολογία και από επιστημονικές τάσεις που μετά αποκρυσταλλώθηκαν στην επικοινωνιολογία. Στις ερευνητικές αυτές κατευθύνσεις διαφαίνονται καθαρά, ανάμεσα σε

άλλα, δύο στοιχεία που βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους: 1) η έρευνα του λόγου της πειθούς, που αποβλέπει να ανακαλύψει τους τρόπους και τις αρχές με τις οποίες πραγματοποιείται η επιρροή αυτή του λόγου, ολοκληρώνεται στο σχηματισμό ενός συστήματος κανόνων που μπορούν να ενεργοποιήσουν το λόγο ως λόγο προπαγάνδας, επηρεασμού και χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Στην κατεύθυνση αυτή η πειθώ νοείται με μια διευρυμένη έννοια, ως ένα αποτέλεσμα κυρίως σε τρία επίπεδα: ως λογική αποδοχή μιας άποψης, ως συγκινησιακή συμμετοχή σ' αυτό που προβάλλει ο ομιλητής και ως απόφαση για τη διενέργεια μιας πράξης. Τα τρία αυτά μπορεί να συμβαίνουν και χωριστά κατά περίπτωση και μαζί το ένα μετά το άλλο. 2) Ο ρητορικός λόγος, δηλ. ο λόγος στην πολιτική του λειτουργικότητα, δρα πάντα μέσα στην κοινότητα, πάνω σε μια γραμμή επικοινωνίας με τον άλλο, ακόμα και όταν με τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας και τη μονόπλευρη χρήση τους από τον κάτοχο της εξουσίας (π.χ. τα οπτικοακουστικά μέσα), ο διάλογος της επικοινωνίας γίνεται μονόλογος. Η κοινωνική διάσταση του λόγου ωστόσο που πρώτη η Νέα Ρητορική την επεσήμανε και τη διατύπωσε ως αρχή ανάλυσης, κατοχυρώνει τη δύναμη του λόγου (συνεπώς του ρήτορα) να αντικειμενικοποιεί μια πραγματικότητα και να την αλλάζει, προκαλώντας μια πράξη που συντελεί στην αλλαγή αυτή. Η βασική αυτή ιδιότητα του λόγου να μπορεί μέσω μιας πράξης που προκαλεί να μεταβάλλει την πραγματικότητα είναι η επαναστατική του δύναμη και μπορεί να χρησιμοποιείται πειστικά ή δημαγωγικά.

Τη δυνατότητα αυτή του λόγου να κυριαρχεί πάνω στην αντικειμενική πραγματικότητα η αρχαία θεωρία του λόγου (από τους σοφιστές μέχρι τον Αριστοτέλη) την αναγνώρισε ως τη διαδικασία της πειθούς. Η Νέα Ρητορική, στο πρόσωπο του **Kenneth Burke**, αναγνωρίζει και ένα επιπλέον στοιχείο που εξυπακούει ακριβώς τον κοινωνικό χαρακτήρα του ρητορικού λόγου: είναι η λειτουργία της ταύτισης. Με αφετηρία τη δοσμένη χωριστή ατομικότητα του ρήτορα και του ακροατή, ο λόγος αποβλέπει να οδηγήσει σε μια ταύτιση, μια σύμπτωση λογική, συναισθηματική συμπεριφοράς των δύο: ταύτιση του ρήτορα με την κατάσταση του ακροατή, ώστε με γνώση της ψυχολογίας του, του τρόπου αντιδράσεων και συμπεριφοράς του, των απόψεων, επιθυμιών του κτλ. να διαμεσολαβήσει ένα τέτοιο μήνυμα και μέσα από τέτοιους τρόπους του λόγου, ώστε να τον κάνει να ταυτιστεί και αυτός πλέον με τη σειρά του με το μήνυμα του ρήτορα, με τις απόψεις του, τα συναισθήματά του, την αξίωση για μια συγκεκριμένη τοποθέτηση, πράξη κτλ. Ο ρήτορας αναζητεί να βγάλει

στο φως τα κοινά σημεία που προϋπάρχουν στον ακροατή (από το γεγονός αυτό προέρχεται και η δυνατότητα της ταύτισης). Του τα παρουσιάζει όμως ως απρόσμενα και λειτουργεί έτσι όπως η αρχαία ρητορική (με εισηγητές τους σοφιστές, πρβλ. Γοργία) που με τη μέθοδο της πιθανολόγησης και στη βάση των κοινών τόπων (δηλ. απόψεων που υπάρχουν ήδη στον αποδέκτη) οργάνωνε το οικοδόμημα της απόδειξης για να πραγματοποιήσει την πειθώ. Το στοιχείο αυτό, σύμφωνα με το οποίο ο ρήτορας οργανώνει το λόγο του συνυπολογίζοντας την ψυχολογία του ακροατή το είχε επισημάνει ήδη ο Αριστοτέλης, αλλά μόνο ως εμπειρική παρατήρηση, χωρίς να το έχει εντάξει σε ευρύτερο πλαίσιο.

Στην περίπτωση αυτή η επικοινωνία την οποία επιδιώκει και αποκαθιστά ο ρητορικός λόγος δεν είναι μια απλή παθητική σύνδεση μεταξύ ρήτορα και ακροατή, ένα ανυποψίαστο πέρασμα κάποιων περιεχομένων λόγου από τον ένα στον άλλο. Είναι μια επιρροή προορισμένη να προκαλέσει την αντίδραση και κινητοποίηση του αποδέκτη. Πρόκειται για μια σχέση επικοινωνίας όχι μόνο με τη μονόδρομη άσκηση πειθούς από τον ρήτορα προς τον ακροατή, αλλά μια κίνηση (η σύγχρονη επιστήμη της κυβερνητικής μιλάει για μοντέλα στρατηγικής του λόγου) με αμφίδρομο χαρακτήρα. Δηλ. ο ρήτορας στέλνει ένα μήνυμα για να προκαλέσει μια αντίδραση στον ακροατή και περιμένει μετά να εκδηλωθεί η αντίδραση πράξης, που μερικές φορές εμφανίζεται ως επιστροφή (το κύκλωμα επιστροφής, *feed back* στη γλώσσα των κομπιούτερς) και διαπιστώνεται ως επηρεασμός του ρήτορα από τις αντιδράσεις του ακροατηρίου. Το φαινόμενο αυτό της αμφίδρομης κίνησης του μηνύματος είναι ιδιαίτερα συχνό στους δημηγορικούς λόγους, όπου ο ρήτορας, όντας ο ίδιος που εκφωνεί το λόγο του, δέχεται τις αντιδράσεις του ακροατηρίου και μπορεί να διαμορφώνει τη συνέχεια των επιχειρημάτων του ανάλογα με το κλίμα που επικρατεί. Στο δικαστήριο είναι πιο σπάνιο αυτό, γιατί ο πελάτης που εκφωνεί το λόγο δεν είναι σε θέση να τον αναθεωρεί και να τον διορθώνει. Ωστόσο υπάρχουν, και εδώ παραδείγματα που ο ρήτορας (κατήγορος ή κατηγορούμενος) αντιμετωπίζει τις αντιδράσεις του ακροατηρίου. Πρβλ. την απολογία του Σωκράτη, που απαντάει στις αντιδράσεις κατηγορών.

Τα στοιχεία λοιπόν του ρητορικού λόγου που διαπιστώσαμε:

1. Ότι η επιδίωξή του είναι να δημιουργήσει πειθώ στον ακροατή.
2. Ότι η ενέργειά του προκαλεί και αποκαθιστά μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στον ομιλητή και τον ακροατή με βασικό στοιχείο την ταύτιση, και

3. Ότι η λειτουργία αυτή του λόγου βρίσκεται συνεπώς σε κοινωνικές παραμέτρους, προσδιορίζουν ένα φαινόμενο επικοινωνίας που πραγματοποιείται με ένα ιδιαίτερο συγκεκριμένο όρο: λειτουργεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο από τη μονόδρομη ενέργεια της πειθούς ή μάλλον κατανοείται ως μια ευρύτερη πραγμάτωση της ενέργειας του ρητορικού λόγου, ως η δυναμική πορεία προς το στόχο που είναι η πειθώ. Η επικοινωνία αυτή που ενεργοποιεί την κινητοποίηση του ακροατή χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από ένα στοιχείο που θα το λέγαμε «επενεργητικό, αποτελεσματικό» (operational, effektiv), σύμφωνα με μια έννοια της σημειολογίας και επικοινωνιολογίας. Ο ρήτορας ολοκληρώνει την επικοινωνία μόνο όταν στείλει στον ακροατή μια «παρακινητική εντολή» («παρακινητικό προσορισμό», όπως λέει η σημειολογία), που οδηγεί πάντα σε κάποια πράξη. Παραδείγματα τέτοιων παρακινητικών εντολών έχουμε και στη λυρική ποίηση: μέχρις τευ κατάκεισθε; (Καλλίνος), ὦ παῖδες Ελλήνων ἴτε, ἔλευθεροῦτε πατρίδα (Δίσχυλος, Πέρσης) κτλ. Στο ρητορικό λόγο δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει η εντολή ως ρητή φραστική διατύπωση. Αποτελεί το τέλος και το σκοπό της αποδεικτικής διαδικασίας γύρω στην οποία οικοδομείται όλος ο ρητορικός λόγος.

Ο χαρακτήρας αυτός του ρητορικού λόγου και η διαδικασία με την οποία πραγματοποιείται φαίνονται ίσως ως αυτονόητα στοιχεία. Για να συντελεστούν όμως χρειάζεται να επιλεγούν οι ανάλογοι τρόποι και τα μέσα του λόγου που να διαμεσολαβούν αυτή την επενεργητική αποτελεσματικότητα και πρέπει η επιλογή να είναι δικαιολογημένη για την επιδίωξη των στόχων. Για να εκτιμηθούν όμως όλα αυτά πρέπει να υπάρχει ένα αξιολογικό σύστημα. Τέτοια συστήματα μας διαθέτει όμως μόνο η σύγχρονη ανάλυση της σημειολογίας, της κυβερνητικής και της πληροφορικής.

Η έννοια αυτή του «επενεργητικού», που περιλαμβάνει μια απόχρωση του πολεμικού και καταβλητικού, σχετίζεται με το αγωνιστικό στοιχείο που υπάρχει προφανώς στο ρητορικό λόγο. Η έννοια της αντιπαράθεσης, του αγώνα που υπάρχει και ως τεχνικός όρος στα δικαστήρια και στη βουλή, ακόμα και στο θέατρο, διαμεσολαβεί ακριβώς την προσπάθεια του ρήτορα και την ιδιοτυπία του ρητορικού λόγου να πείσει τον αντίπαλο καταβάλλοντάς τον, χειραγωγώντας τον (όπως η γλώσσα της πολιτικής προπαγάνδας ή της διαφήμισης σήμερα). Η φύση αυτή του εριστικού λόγου που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα από την αποδεικτική των σοφιστών (πρβλ. «τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν») υπάρχει τόσο στο δικανικό όσο και

στο δημηγορικό λόγο και ως θέμα αυτονόητο και γνωστό δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει ιδιαίτερα. Υπογραμμίζω ότι εντάσσεται σ' αυτό που ανάφερα πριν και ονομάζει η κυβερνητική μοντέλο της στρατηγικής του λόγου. Αυτή η άποψη για την κυριαρχία της πραγματικότητας από το λόγο, που θεωρείται νέα τουλάχιστο από την εποχή του Wittgenstein και της αναλυτικής φιλοσοφίας, ενυπάρχει στις αναλύσεις ή μάλλον στις ανακαλύψεις των σοφιστών (όχι όμως στις επιστημάνσεις των εγχειριδίων της ρητορικής!).

Η έννοια του επιθετικού-αγωνιστικού στοιχείου υπάρχει στον τίτλο του έργου του Πρωταγόρα «Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες», όπως και στο έργο του Θρασύμαχου «Ὑπερβάλλοντες». Ανάλογα βρίσκουμε και σε απόσπασμα του Επιχάρμου: «λόγοισι ποικίλοις καλοῖς δυσπάλαιστος ὢν τῶς ἄλλως εὐπαλαίστους ἀποφανεῖ», όπως και στην Ἑλένη του Γοργία «ἀναγκαίους διὰ λόγων ἄγωνας».

Η επενέργεια αυτή που ασκεί ο ρητορικός λόγος στη διαδικασία της επικοινωνίας διενεργείται και με τους τρεις τρόπους επηρεασμού του ακροατή που κωδικοποίησε ο Κικέρων (Orator 21, 69): *docere*–*delectare*–*movere* και που αναφέρονται αντίστοιχα στα λογικά στοιχεία, τα αισθητικά–τερπνά και τα παθητικά–συγκινησιακά. Ο Αριστοτέλης είχε φτάσει στον πυρήνα των διαπιστώσεων αυτών, χωρίς όμως να ξεχωρίζει τα τρία επίπεδα. Στις έντεχνες πίστεις τόνισε ως τρόπους αποδεικτικής και πειθούς α) το ήθος του λέγοντος β) την ψυχολογική διάθεση του ακροατή (θα αναγνωρίζαμε εδώ τον συγκινησιακό επηρεασμό) και γ) τα μέσα του λόγου που προσπορίζουν την απόδειξη. Έχει εκφραστεί η άποψη από σύγχρονους θεωρητικούς ότι ο επενεργητικός επηρεασμός του λόγου συντελείται κατεξοχήν στο συγκινησιακό πεδίο και έχουν διατυπωθεί και θεωρίες γι' αυτό. Οι εκπρόσωποί τους επικαλούνται γενικά και τοποθετήσεις αρχαίων θεωρητικών, από τους οποίους δυστυχώς δεν έχουμε παρά μόνο μια γενική κριτική του Αριστοτέλη και πρέπει συνεπώς να μαντέψουμε ποιούς εννοεί. Οι εκτιμήσεις αυτές οπωσδήποτε ξεκινούν από τη σημερινή εμπειρία.

Η σύγχρονη θεωρία της στρατηγικής του λόγου, βασισμένη στην ψυχολογία και επηρεασμένη ίσως από αυτή δίνει μεγαλύτερη σημασία στα συγκινησιακά στοιχεία με τα οποία ασκεί επιρροή ο ρητορικός λόγος. Πράγματι η γλώσσα της πολιτικής προπαγάνδας κυρίως καλλιεργήθηκε με υπόβαθρο τα αλογικά στοιχεία και επιδιώκει να χειραγωγήσει το ακροατήριο, ώστε να αποδεχθεί απόψεις, χωρίς να προηγηθεί γνώση και

κριτική ανάλυση. Το αντίθετο μάλιστα, η γνώση και το ελεύθερο κριτικό πνεύμα θεωρούνται εχθρικά στους σκοπούς της προπαγάνδας. Γι' αυτό καλλιεργείται ο αυτοματισμός και ο άλογος συνειρμός στη γνωστική πρόσληψη. Η θεμελιωμένη κατανόηση αποφεύγεται, η πραγματικότητα συσκοτίζεται για να είναι η υποταγή στην «παρακινητική εντολή» πιο ανώδυνη και η αποδοχή του μηνύματος να γίνεται με τις λιγότερες κατά το δυνατό αντιστάσεις.

Παρατηρούμε δηλ. μια σταδιακή υποχώρηση των λογικά οργανωμένων στοιχείων στην αποδεικτική του λόγου, που στο τέλος παύει δηλ. να είναι «αποδεικτική». Η κλασική εικόνα και οι συνέπειες της στρατηγικής αυτής είναι η εξέλιξη στη διαφήμιση, όπου υποχωρεί και ο λόγος και η διαδικασία επηρεασμού γίνεται πλέον με οπτικοακουστικά μέσα (π.χ. τηλεόραση, με τα ταχύτατα εναλλασσόμενα πλάνα, σε κραυγαλέο, συμπυκνωμένο, φορτικό τρόπο).

Αναφορικά τώρα προς τη λειτουργία του αρχαίου λόγου γενικά αλλά και του ρητορικού ειδικότερα, δεν μπορούμε βέβαια να παραβλέψουμε το ρόλο που παίζει το συγκινησιακό στοιχείο ως τρόπος επηρεασμού του ακροατή. Ήδη ο Γοργίας το τονίζει αυτό στην Έλένη του. Η ανάλυση των στοιχείων από τους ρητορικούς λόγους μας επιβεβαιώνει ότι γινόταν χρήση συγκινησιακών τρόπων. Οι κατηγορούμενοι συχνά έφερναν γυναίκα και παιδιά στο δικαστήριο που με τα κλάματά τους και τη διεκτραγώδηση της κατάστασης προσπαθούσαν να συγκινήσουν τους δικαστές. Αναφορές στη μοίρα και τη λύπη των γονιών και στη δύσκολη ζωή που θα είχε ως συνέπειες μια τυχόν καταδίκη του κατηγορουμένου γίνονται συχνά, ακόμα και στους λόγους του Αντιφώντα, ο οποίος κατεξοχήν οικοδομεί πάνω σε ορθολογικά επιχειρήματα. Ο ίδιος όμως ρήτορας ακριβώς με τους λόγους του αναιρεί τον ισχυρισμό ότι ο συγκινησιακός επηρεασμός αποτελεί την αιχμή του ρητορικού λόγου. Η αποδεικτική του, δηλ. το κύριο σώμα που αποτελεί το αποτελεσματικό μέρος του λόγου, δηλ. την «επενεργητική επικοινωνία», στηρίζεται αποκλειστικά σε λεπτομερέστατα επεξεργασμένους συλλογισμούς και μια μέχρι τα έσχατα λογική ακολουθία. Οι συγκινησιακοί τρόποι επηρεασμού κλείνουν το λόγο και συνοδεύουν στην περιφέρεια την αποδεικτική διαδικασία.

Τον λογικό αυτό χαρακτήρα στη δομή του ρητορικού λόγου και την οργάνωση των επιχειρημάτων του δεν τον ιχνηλατούμε μόνο στους συγκεκριμένους λόγους που διασώθηκαν. Μπορούμε να τον διαπιστώσουμε και από τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης ερευνήσε θεωρητικά το

ρητορικό λόγο γενικεύοντας σε κανονιστικές αρχές τις περιπτώσεις που εφαρμόζαν οι ρήτορες στην πράξη. Η Ρητορική και τα Τοπικά του αποτελούν την καταγραφή του λογικού αυτού συστήματος της αρχαίας ρητορικής.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει λοιπόν να υπογραμμίσουμε τη διαφορά, ουσιαστική και πρωταρχική στον αρχαίο ρητορικό λόγο. Χωρίς να λείπουν τα συγκινησιακά στοιχεία και ανεξάρτητα από το ποιό ρόλο τους δίνουν οι θεωρητικοί στην αποτελεσματικότητα του λόγου, ο αρχαίος ρητορικός λόγος βασίζεται στην καλύτερη δυνατή οργάνωση των επιχειρημάτων πάνω σε λογικές αρχές και γίνεται προσπάθεια η σκέψη να ξεδιπλώνεται πάνω σε λογικές ακολουθίες. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ, πόσο κεντρική θέση είχαν στο παιδευτικό πρόγραμμα του νέου ανθρώπου δίπλα στη ρητορική και μαθήματα λογικής.

Η διπολικότητα αυτή του ρητορικού λόγου είναι κατανοητή. Ο λογικός χαρακτήρας στη σύνθεσή του και τον προσδιορισμό και επιλογή των επιχειρημάτων είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης και των καταβολών του. Είναι γνωστή η σύνθεση του ρητορικού λόγου με το διεκδικητικό κίνημα της πρώτης σοφιστικής και τις αναζητήσεις που φτάνουν και μέχρι τους προσωκρατικούς. Βασικές παράμετροι εδώ που εφοδίασαν τις αποδεικτικές μεθόδους της ρητορικής ήταν η αναλογία, οι αντιλογίες, ο γνωσιολογικός σχετικισμός και η πιθανολόγηση (μέθοδος του εικότος) που αποτελούσαν το υπόστρωμα των εντέχνων πίστσεων (των διά λόγου αποδείξεων).

Το συγκινησιακό στοιχείο από την άλλη ολοκληρώνει τη διαδικασία της επικοινωνίας. Ο ρήτορας διαθέτει ικανότητα ψυχολογίας και επειδή σταθμίζει όλους τους παράγοντες της ανθρώπινης φύσης, προσπαθεί να αντιμετωπίσει και το θυμικό των δικαστών. Γι' αυτό δεν αρκείται μόνο στις λογικές αποδείξεις. Παρόλο που ο Αριστοτέλης στην κανονιστική και δεοντολογική του τοποθέτηση απορρίπτει τη χρήση συγκινησιακών μέσων για τον επηρεασμό του δικαστή, αποβλέποντας προφανώς να κατοχυρώσει την κυριαρχία των λογικών αποδείξεων, ο ρήτορας ξέροντας πόσο αυτό είναι ουτοπικό και στοχεύοντας με κάθε μέσο τον επηρεασμό του δικαστηρίου για να πετύχει το συμφέρον του πελάτη του, χρησιμοποιεί και συγκινησιακούς τρόπους, ακολουθώντας έτσι μια πραγματικότητα στη φύση του λόγου.

Εντάσσοντας το λογικό αυτό στοιχείο της φύσης του αρχαίου ρητορικού λόγου στη λειτουργία του της «επενεργητικής επικοινωνίας» πρέπει να υπογραμμίσουμε ένα μοναδικό ίσως χαρακτηριστικό του: με τη λογική

επιρροή του γίνεται η προσπάθεια με ορθολογικά μέσα να ρυθμιστεί η συμπεριφορά και πράξη του ανθρώπου και να αλλάξει τελικά η εικόνα του κόσμου. Πρέπει να διαπιστώσουμε ότι η αρχή αυτή χαρακτηρίζει όλο το ελληνικό πνεύμα. Αναρωτιέται κανείς, γιατί ο Πλάτων άσκησε πολεμική στην αποδεικτική της ρητορικής, αφού η λογική αρχή είναι κοινή και στους δύο.

Αντίθετα προς την τάση των θεωρητικών, που αναφέραμε, να τονίζουν σχεδόν αποκλειστικά το συγκινησιακό στοιχείο, η σύγχρονη σημειολογία κάνει ένα άλλο διαχωρισμό. Διακρίνει στο λόγο πράξεις επικοινωνίας που μεταδίδουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά ή συγκινησιακή κατάσταση και τέτοιες που μεταδίδουν μια γνωστική κατάσταση.

Η έννοια αυτής της μορφής επικοινωνίας με την επενεργητική επιρροή δεν είναι ανακάλυψη ή επινόηση. Είναι ένας νέος τρόπος να εντάξουμε και να κατανοήσουμε την ιδιοτυπία και τη λειτουργία του ρητορικού λόγου. Αυτό που είναι καθήκον του μελετητή του λόγου αυτού δεν είναι μόνο να διαπιστώσει τη διάρθρωση και το πραγματολογικό του πλαίσιο, πράγματα δηλ. στατικά που δεν εξηγούν πώς λειτουργεί στη φύση του, αλλά να κατανοήσει ότι ο ρητορικός λόγος, ως προφορικός και κοινωνικός λόγος είναι ένα είδος λόγου που αποβλέπει να επιβεβαιώσει μια ιδιαίτερη σχέση ομιλητή-ακροατή, πέρα από τους σημειολογικούς όρους του πομπού και δέκτη ενός μηνύματος. Επιδιώκει να προβάλει δύο χαρακτηριστικά της διαδικασίας της επικοινωνίας που πραγματοποιεί: τον κοινωνικό χαρακτήρα και την κοινωνική συμμετοχή από τη μια και την ύπαρξη της πράξης απο την άλλη. Γιατί ο λόγος ο ίδιος δεν μπορεί να κατανοηθεί έξω απο τους χαρακτήρες αυτούς. Σχετικά με την προφορικότητα, είναι γνωστό ότι δομή, διάρθρωση, αισθητική, λογική ακολουθία των επιχειρημάτων ήταν έτσι προγραμματισμένα ώστε να πείσουν ακουστικά. Είχαν λοιπόν αμεσότητα, συντομία, μικροπεριοδικότητα, εποπτεία του συνόλου. Ο αρχαίος άκουγε, ακόμα και τη δική του φωνή (διάβαζε μεγάλωφωνα). Και είναι φανερό ότι ο προφορικός λόγος που συνοδεύεται από κινήσεις τους σώματος, χρωματισμό της φωνής και όλα τα άλλα μη λεκτικά μέσα, αποβλέπει να διαθέσει τον ακροατή σε μια άμεση αντίδραση και να εξασφαλίσει τη συναίνεσή του που θα είχε συνέπεια μια πράξη για το θέμα που πρόκειται. Η αποτελεσματικότητα αυτού του χαρακτήρα του λόγου έχει μελετηθεί σήμερα και υπάρχουν και παρατηρήσεις και διατυπωμένες αρχές, π.χ. η διάλεξη ή διδασκαλία πρέπει να γίνεται με χειρόγραφα ή χωρίς; Μετάδοση ειδήσεων στην τηλεόραση ή ομιλία όπου ο ομιλητής

δεν διαβάξει από χαρτιά αλλά από video απέναντί του ώστε να δίνει την εντύπωση στον θεατή ότι τον κυττάζει στα μάτια κτλ.

Στα πλαίσια αυτά θα μπορέσουμε ίσως να ερμηνεύσουμε διαφορετικά από ό,τι μέχρι σήμερα τον αρχαίο ρητορικό λόγο, αν συνυπολογίσουμε το βασικό στοιχείο της κοινωνικής του διάστασης. Στη θεώρηση αυτή του λόγου το βάρος πέφτει στον άνθρωπο που δεν είναι άτομο, αλλά πολίτης μιας κοινότητας με ορισμένα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λειτουργίες, όπως τα στοιχεία της αρχαίας πόλης που δένουν τους πολίτες μεταξύ τους και με τις συγκυρίες της πόλης (δηλ. τις εσωτερικές και εξωτερικές δημόσιες υποθέσεις), με τους γνωστούς –στο βαθμό που είναι γνωστοί– για εκείνο το χώρο και εκείνη την ιστορική εποχή τρόπους.

Ο συνυπολογισμός των στοιχείων αυτών στην ανάλυση του ρητορικού λόγου θα μας διευκολύνει να κατανοήσουμε το πλαίσιο που δρα και κατευθύνει την επιρροή του, δεν θα μας φανερώσει ωστόσο την ίδια την εσωτερική του δυναμική. Τα πραγματολογικά στοιχεία είναι γι' αυτό καταδικασμένα να περιγράφουν πάντα το πεδίο λειτουργίας του λόγου, απαραίτητη γνώση βέβαια, αλλά που δεν αρκεί για να μας αποκαλύψει την εσωτερική δομή και την ιδιότυπη λειτουργία του ρητορικού λόγου ως ενός είδους τεχνικού λόγου που επιδιώκει ένα ιδιαίτερο αποτέλεσμα, όπως προσπάθησα να αναλύσω στα προηγούμενα.

Για να προσεγγίσουμε όμως το ρητορικό λόγο και να αποκαλύψουμε αυτή την ιδιαίτερη ενέργειά του πρέπει να τον ερευνήσουμε και στα ανάλογα σημεία και από την ανάλογη οπτική γωνία. Τέτοια σημεία είναι τα στοιχεία του λόγου που δείχνουν την αποτελεσματικότητα και εμβέλειά του να προκαλέσει την πειθώ και την αντίδραση του ακροατή. Είναι οι τρόποι και τα μέσα της λογικής και της τέχνης του λόγου με τα οποία ο ρήτορας συνθέτει το σύστημα της αποδεικτικής του λόγου με κατεύθυνση τον συγκεκριμένο σκοπό του. Και εδώ ανήκουν όχι τόσο τα σχήματα λόγου όσο τα λογικά σχήματα έκφρασης (αντιθέσεις, υποθετικοί συλλογισμοί κ.ά.). Το σύστημα αυτό της αποδεικτικής νοείται ωστόσο πάντα ως μια συνεχής αντιπαράθεση και ανασκευή: στο δικανικό λόγο ως αντιπαράθεση προς το λόγο του αντιδίκου και τη νομολογία, στον πολιτικό προς το λόγο ή τις θέσεις του αντιπάλου κόμματος ή προς τις αποφάσεις ή συνθήκες της πόλης. Όταν υπάρχουν οι λόγοι των αντιπάλων η σύγκριση είναι σχετικά πιο εύκολη και μπορεί να διαπιστωθεί ο βαθμός επιτυχίας της αντιπαράθεσης. Παράδειγμα αποτελούν οι Τετραλογίες του Αντιφώντα, που βέβαια είναι επινοημένες και ως παράδειγμα σχηματικές, αλλά

συνοψίζουν όλη τη διαλεκτική τεχνική του μεγάλου τεχνίτη ή οι λόγοι Δημοσθένη και Αισχίνη (Περί της Παραπρεσβείας).

Ακόμη και όταν δεν υπάρχουν οι αντίπαλοι λόγοι μπορεί κανείς να τους αναπαραστήσει, δηλ. να υποθέσει τις κύριες γραμμές της επιχειρηματολογίας τους παρακολουθώντας της εξέλιξη των επιχειρημάτων του λόγου που έχει διασωθεί. Η ανάλυση της αποδεικτικής θα αποβλέπει να δείξει αν, σχετικά με το σκοπό που επιδιώκει ο ρήτορας σύμφωνα με το θέμα, σχηματίζεται ένα λογικά ολοκληρωμένο σύστημα, ένας κύκλος που δεν θα αφήνει κανένα σημείο ακάλυπτο. Αν αυτό συμβαίνει, τότε μπορούμε να έχουμε την ένδειξη ότι η «παρακινήτική εντολή» έχει διαμεσολαβηθεί με επιτυχία, δηλ. ο ακροατής πρέπει να έχει πεισθεί και να πράξει αυτό που αξιώνει ο ρήτορας στο λόγο του. Αυτό τουλάχιστον ισχύει όσο δεχόμαστε ότι επικρατεί μια λογική τάξη. Όσο δεν έχουμε στοιχεία για την έκβαση υπάρχει μόνο ένας τρόπος να υπολογίσουμε την αποτελεσματικότητα του λόγου ως δυνατότητα και αυτός είναι να πιθανολογήσουμε με βάση την αποδεικτική (δηλ. βασικά λογική) ακολουθία του λόγου, ενεργώντας με τη μέθοδο της αναλογίας.

Φυσικά η ανάλυση αυτή απαιτεί οξυδέρκεια και αναπτυγμένη αίσθηση της λειτουργίας του λόγου. Ωστόσο μπορούμε να την κατακτήσουμε εκτός από την επίμονη και κάθε φορά από μια άλλη σκοπιά ανάλυση του κειμένου, αν ξεκινήσουμε με την αντίληψη ότι ιδιαίτερα ο ρητορικός λόγος ως φαινόμενο έκφρασης του ανθρώπινου λόγου είναι διαχρονικός και ενιαίος, γιατί πηγάζει από κάποιες πρωταρχικές ανάγκες του ανθρώπου που λειτουργεί με την πράξη μέσα στην κοινότητα. Η γνώση τού πώς λειτουργεί ο λόγος του είναι δύναμη. Θετικά για να έχει κανείς τη δυνατότητα να πραγματώσει ιδέες και πράξεις, αρνητικά για να αμύνεται και να μην γίνεται έρμαιο μιας καταστροφικής προπαγάνδας.

Στο σημείο αυτό συνδέεται φυσικά η ανάγκη και η δεοντολογία της σχολικής πράξης. Η ανάλυση ενός ρητορικού λόγου βοηθάει το μαθητή να αποκτήσει τέτοια κριτήρια από τα θετικά και τα αμυντικά και την ικανότητα μέσα από την εκτίμηση των παραδειγματικών συνδυασμών του λόγου να οδηγηθεί στη σωστή εκτίμηση των καταστάσεων.

Τόνισα την έκταση που έχει η λογική θεμελίωση της αποδεικτικής του αρχαίου ρητορικού λόγου. Πιστεύω πως η εξοικείωση με το μηχανισμό αυτό της λογικής οργάνωσης του λόγου όχι στην αφαιρετική μορφή της φιλοσοφικής λογικής αλλά της εφαρμογής σε καθημερινές, κατανοητές και συγκεκριμένες καταστάσεις, όπως είναι οι υποθέσεις στις οποίες ανα-

φέρονται οι ρητορικοί λόγοι, μπορούν να βοηθήσουν τον σχηματιζόμενο νέο άνθρωπο στην προσπάθεια να αντιμετωπίζει λογικά τις συνθήκες του δικού του κόσμου, να λογικοποιήσει τη σκέψη του.

Κάνω μόνο μερικές γενικές προτάσεις για το πού θα μπορούσε να διοχετευθεί η ανάλυση του ρητορικού λόγου. Σε εποχή που η προπαγάνδα και η διαφήμιση με τη χρήση τόσων μη-λογικών και έξω-λογικών στοιχείων κινδυνεύει να μας κάνει ομαδική πλύση εγκεφάλου, αξίζει ίσως να δοκιμάζαμε να οικοδομήσουμε αντιστάσεις του λόγου και της λογικής εναντίον τους ή έστω φίλτρα για τον έλεγχό τους. Αν σε ένα τέτοιο παιδευτικό πρόγραμμα βοηθούσε η γνώση του αρχαίου λόγου, θα ήταν η υψηλότερη μοίρα που θα μπορούσε να του τύχει.

ΣΗΜ.: Η εξαιρετική αυτή μελέτη του κ. Γιάννη Αναστασίου αναδημοσιεύεται εδώ από το σεμιν. 4 της ΠΕΦ (Αθήνα Αύγουστος '84 σ. 199 - 132) χωρίς τις σημειώσεις, για λόγους που αφορούν μόνο την έκταση του βιβλίου αυτού.

